

MARIAKIRKEN I OSLO

BEVARINGSTILSTAND

Av Petter Snekkestad

© 2012 Kulturretaten i Oslo kommune og Riksantikvaren.

FORSIDE: Rekonstruksjonsforslag av arkitekten Harald Sund i samarbeid med Gerhard Fischer, ukjent år. Blåkopi fra mappen *Al. Maria K.* i Riksantikvarens arkiv.

MARIAKIRKEN I OSLO

BEVARINGSTILSTAND

Av Petter Snekkestad

INNHOOLD

s. 5	INNLEDNING
s. 10	BYGNINGSHISTORIE
s. 15	KONSERVERINGSHISTORIE
s. 20	TERRENG OG KULTURLAG
s. 27	NORDTÅRNET
s. 52	VESTFRONTEN
s. 62	SØRTÅRNET
s. 80	ROMANSK SKIP OG ROMANSK VESTTÅRN
s. 118	ROMANSK KOR
s. 128	NORDRE TVERRSKIPSARM
s. 138	SØNDRE TVERRSKIPSARM
s. 156	HØYKORET
s. 168	SAKRISTIET
s. 173	KILDER

INNLEDNING

Ruinen av Mariakirken ligger på Sørenga i bydelen Gamlebyen i Oslo. Etter å ha ligget gjemt under bakken i flere hundre år, fra midten av 1500-tallet til omkring midten av forrige århundre, ble området rundt kirken parklagt på 1990-tallet med et vannspeil og sandstrand som gjenskapte Ørens strandlinje fra den tiden Mariakirken fikk sin endelige form. Lenge lå ruinen innesperret mellom NSBs verkstedbygninger og skiftespor, som fra begynnelsen av 1900-tallet spiste seg inn på vestre del av den begravde kirkegårdsmuren, kirkegården og etter hvert selve kirken. Den planlagte rivingen av nordtårnet i 1935 ble i siste liten unngått. Samme året ble hele vestre parti av kirken undersøkt og dokumentert av Gerhard Fischer, og ruinen lå blottet med noe overdekning frem til Håkon Christies fullstendige fremgraving og konservering mellom 1961-1963.

Figur 1. Oslo omkring 1300 sett mot sørvest. Mariakirken ruver nede på Øren helt sør i byen. Strandlinjen er gjenskappt i dagens middelalderpark. Tegning av Hermann Bongard i Fischer 1950b, s.29.

Området som i dag går under navnet Middelalderparken har vært forvaltet av ulike eiere. Parken samsvarer noenlunde med jordstykket «Sørenga» som lå under Ladegården. I 1821 ble mesteparten av Sørenga solgt til kjøpmannen Thor Olsen, som reiste en arklåve delvis over den fortsatt uutgravde ruinen av Mariakirken. Ved hans død i 1868 gikk området over i NSBs eie, samtidig som antikvar Nicolay Nicolaysen etter Olsens tips (han hadde støtt på «grunnvollen af en kirke») fikk anledning til å avdekke og dokumentere ruinen for første gang.¹ Gravmassene ble lagt tilbake og arklåven fikk stå – den ble ikke revet før i 1961. Med et byjubileum som bakteppe kom Oslo kommune på banen i 1950 og forpaktet Mariakirkens grunn med den hensikt å grave ut og konservere ruinen.² Dette kom til 11 år senere. Oslo kommune ved kulturetaten er i dag eier og ansvarlig for skjøtsel av ruinen i faglig samråd med vernemyndighet.

¹ Fischer 1950b, s. 50, 52.

² Berg og Sellæg 1961.

Mariakirken i Oslo har en fremskutt plass i den norske middelalderens bygningshistorie. Og da ikke bare i egenskap av å være kongskapell. Et slående trekk ved kirken er dens materielle utvikling helt fra middelalderens begynnelse og frem til reformasjonen. Den fremviser de viktigste linjene i epokens byggeskikk. Den tradisjonsbundne trearkitekturen er avspeilet i den tidlige stolpekirken, som knyttes til oppføringen av en kongsgård like øst for seg. Lik landets øvrige byer og rike bygder tok man ved Mariakirken i bruk stein som byggemateriale i tiårene rundt 1100 og utover. Stolpekirken ble nå erstattet med en kostbar romansk steinkirke med kvaderstein i kor og innfatninger. I takt med kongemaktens økte posisjon i høymiddelalderen fikk kirken til slutt et helt nytt uttrykk; det eldre anlegget ble utvidet og forhøyet til en monumental teglkonstruksjon i gotisk stil med hjørnetårn og et tverrskip i koret som ga plass til det tallrike presteskapet tilknyttet bygget. Når den rikt prydede kirken - en av de største og flotteste i landet - til slutt forfalt fra midten av 1500-tallet, delte den skjebne med et stort antall geistlige bygg som fikk et ublidt møte med reformasjonen.

Ruinen forteller også en historie om Norges statsdannelse. Den nære forbindelsen mellom konge og kirkevesen og deres manifestasjon av makt, kommer fysisk til uttrykk i Mariakirkens ombygninger og stadig økende størrelse (se figur 3). Om ikke Harald Hardråde helt sikkert kan knyttes til reisingen av den første trekirken,³ er dens rolle som kongelig kapell fra slutten av 1200-tallet klar. Mariakirken var del av en omfattende kapellordning og tjente mer enn bare åndelige formål; Håkon V forordnet at prostene her også var rikets kansler. Sammen med en betydelig kapellgeistlighet sørget han for kongemaktens styre og stell.⁴ De mange klerkene tilsluttet ordningen kan man ane ved å se på Mariakirkens tverrskip og høykor, som har bevart *paller* eller benker i alle innvendige sider.

Nicolay Nicolaysen

Utgraving 1868

Gerhard Fischer

Utgraving 1935

mindre undersøkelse
i 1946

Håkon Christie

Utgraving 1961-1963

mindre undersøkelser
i 1969 og 1971

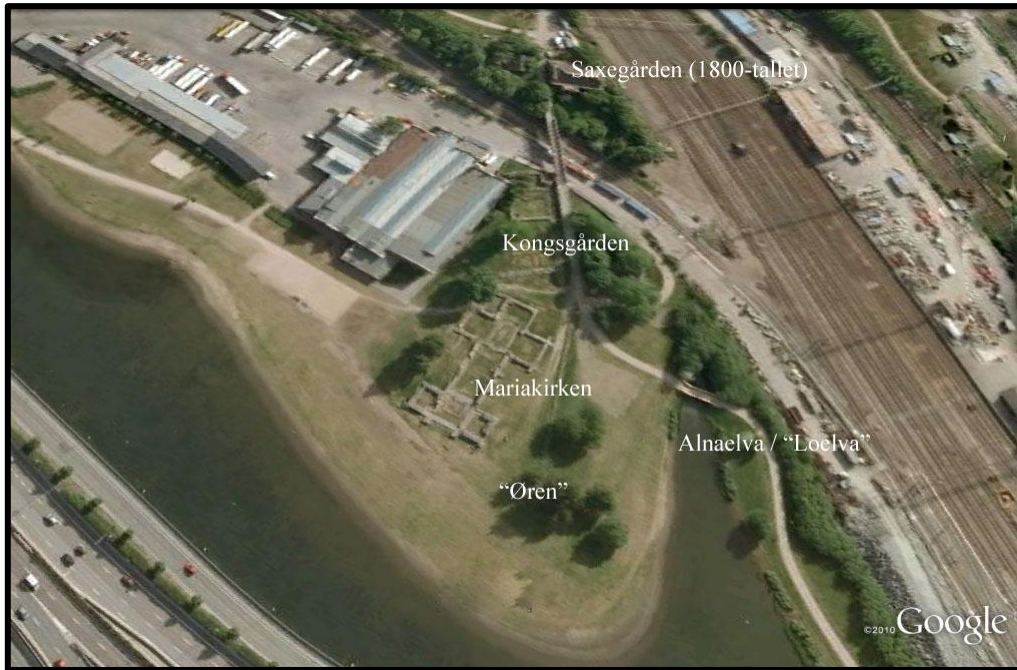
Det var den samme Håkon som gjorde Oslo til sentrum for sitt hertugdømme. Mariakirkens teglutforming er således et tidlig vitnesbyrd om den hevd som byen fortsatt nyter. Historien om det tidlige Oslo går i det hele tatt hånd i hånd med kirken. Skal vi tro den gamle antakelsen at byens navn er fremkommet av osen, åsen eller æsene i eller ved Alnaelvens lone, er kirken plassert helt inntil områdets definerende landskapsform. Videre er kirkens vestvendte henvendelse mot innseilingen et uttrykk for den sjøgående handelen som tillot Oslos vekst. Teglkirkens *vestfront* og den monumentale virkning den hadde på sine sjøfarende gjester, ble først kommentert av Gerhard Fischer; de uvanlig kraftige fundamentene under tårnenes hjørnepilarer antydte en høyreist bygning.⁵

En slik storslått, men likevel enkel arkitektur som huser byens eller landets administrative krefter, finner vi igjen langt senere i Oslos historie. De mest påfallende eksemplene er Oslo Rådhus og Høyblokka i Regjeringskvartalet. I Rådhusets tilfelle ligger reisingens vesen – med storproduksjon av tegl og samarbeid mellom byggekundige og kunstnere – nært det som skjedde nede på Øren i høymiddelalderen.

³ Se f. eks. Eide 1971, der ulike teorier om oppkomsten av Oslo diskuteres i detalj.

⁴ Bagge 1974, s. 144-145.

⁵ Fischer 1950b, s. 84.

Figur 2. Området Middelalderparken sett mot nordøst i 2002. I dag er et større stykke av plassen sør for Alnaelva parklagt. Middelalderens strandlinje er gjenskapt med et vannspeil, slik at Øren får sin opprinnelige form. Google Earth, 2002, omarbeidet av forfatter.

OM RAPPORTEN

Det foreliggende dokumentet skal i første rekke tjene som faglig grunnlag for en fremtidig konservering av Mariakirkens ruin. En byggekomité med representanter fra Byantikvaren og Kulturetaten i Oslo kommune, Riksantikvaren, samt en murmester og arkitekt skal i samråd fatte beslutninger om istandsettingens form. De viktigste spørsmålene knyttet til dette arbeidet er forsøkt besvart i det nedenstående. Hvor går skillet mellom opprinnelig murverk og påført materiale fra tidligere konserveringer? Hvem utførte de konserveringene vi ser i dag, og hva var formålet med dem? Finnes det kulturlag i og rundt ruinen?

Utover dette har jeg forsøkt å gi en oversikt over kirkens bygningshistorie. En bevissthet omkring de ulike problemstillingene knyttet til kirkens utforming og bygningsfaser er avgjørende for at istandsettingen både er faglig oppdatert og at ny viten kan ristes ut av murrestene. Eksempelvis vil kvadersteinene av orthocerkalk i de to vesttårnene, som etter all sannsynlighet er gjenbruk etter rivingen av det romanske koret, samt skipets vestvegg, potensielt fortelle oss noe om innfatningene i den tidligste steinkirken (se kapittelet «Bygningshistorie»). Det er da avgjørende at murkonservator dokumenterer slikt materiale når det en sjelden gang er fri for heft.

Noen ord om fremgangsmåten. Resultatene i rapporten hviler på en systematisk gjennomgang av arkivmateriale i form av fotografier, dagbøker og ulike tegninger. Det har vært ønskelig å referere presist til de aktuelle dokumentene. Fotografiene har fått angitt nummer, år og opphavsmann, mens dagbøkene er inndelt etter årstall i litteraturlisten. Den fiktive årstallsinndelingen av dagbøkene lar leseren fatte når de ulike observasjonene ble skrevet ned og hvilke deler av ruinen som da ble undersøkt. Fordi fotografiene åpner de største gluggene for å la oss forstå ruinens tilstand før konserveringen 1961-1963, er flere gjengitt i stor størrelse.

Rapporten består av to deler. Den første delen tar for seg de generelle forholdene og inneholder korte kapitler om bygningshistorie, konserveringshistorie og kulturlag. Del to redegjør for de enkelte murenes

bevaringstilstand. Her er kapitlene oppdelt etter bygningsdel eller rom fra vest til øst, og avgrensingene er visuelt fremstilt gjennom markeringer i en 3D-modell bygget over Håkon Christies grunnplan av 1963 (se vedlegg). Merk at modellen er en skjematisk fremstilling av ruinen, og ikke en nøyaktig gjengivelse av dens tilstand. Høydene stemmer ikke overens med de reelle, søylene i hjørnelisenene i teglkirkens kor er utelatt og de tre ukjente åpningene i vestpartiet er ikke forsøkt rekonstruert (unntatt i kapittelet «Bygningshistorie» og beskrivelsen av vestveggen i romansk skip). Den tar naturligvis heller ikke hensyn til nivåforskjeller. 3D-modellen skal først og fremst hjelpe leseren å orientere seg i ruinen. Samtidig viser den kirkens opprinnelige grunnplan, noe som ikke uten videre er tydelig i ruinen slik den fremkommer i dag.

Det er bestrebet å gjøre angivelsene i fargefotografiene så utvetydige som mulig. Steiner under hvit strek er originale og har opprinnelig plass slik som funnet ved utgravingen. Forhold som rokker ved dette angis enten med modifierende kommentarer eller ulike symboler og fargemarkeringer som blir forklart i hvert tilfelle. I mange tilfeller er dokumentasjonen av de ulike murpartiene så mangelfull at hvit strek ikke er hensiktsmessig. Merk at streken følger murlivet og ikke indre skall eller murkjerne. I de tilfellene fotomateriale eller dagbøker tillater det, kommenteres det indre skallet eller murkjernens tilstand. I andre tilfeller er arkivfoto gjengitt i stor størrelse, slik at kommentar blir overflødig.

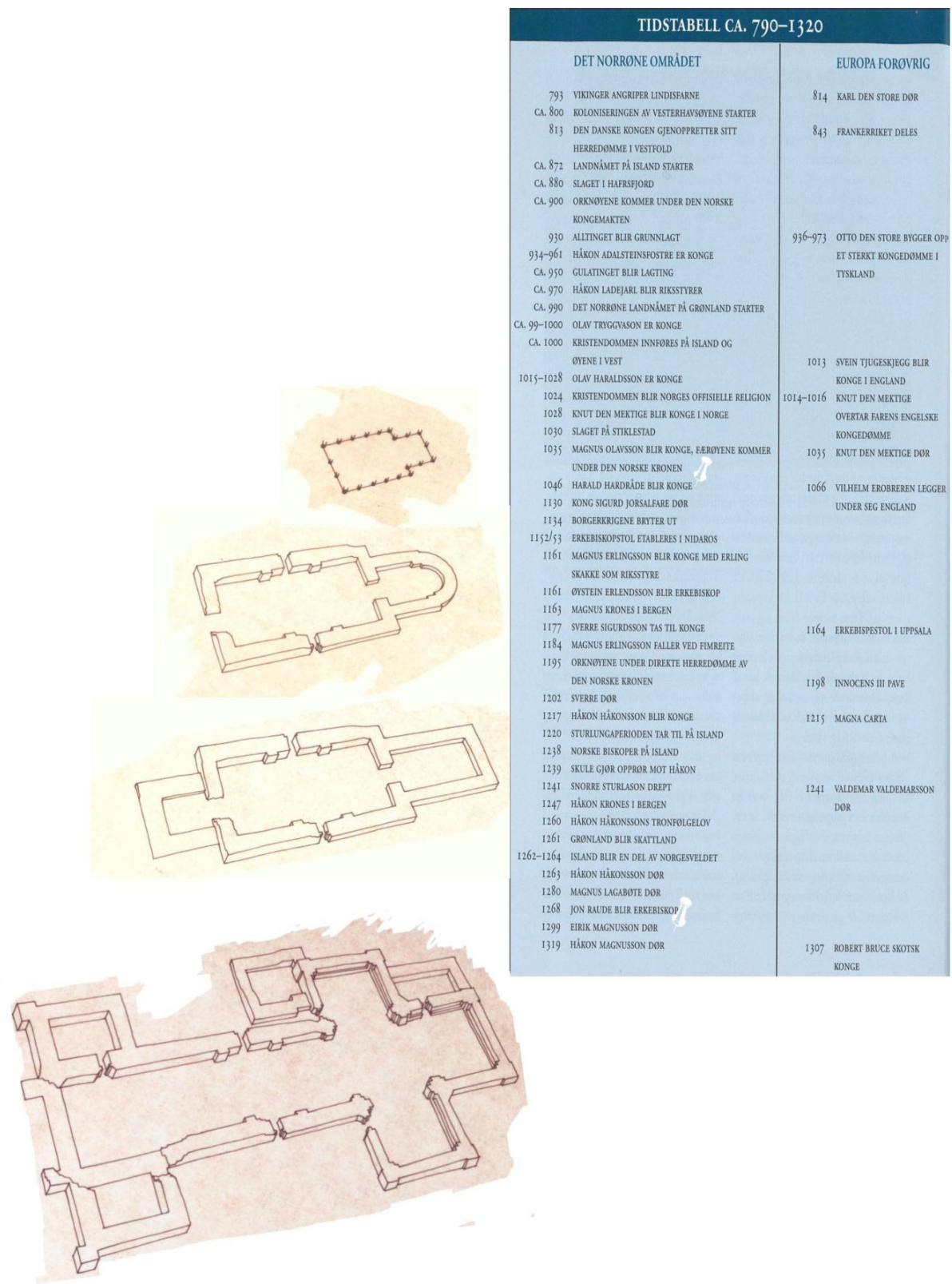
Fargefotografiene er med få unntak tatt av det polske firmaet PAST ved Marcin Gladski, som del av en fotogrammetrisk dokumentasjon av Mariakirken på vegne av Riksantikvaren. De øvrige er tatt av forfatteren.

Et springende punkt angår hvorvidt påført stein er fra utgravingen eller ikke. Partiene i murlivet som forekommer over hvit strek har ikke opprinnelig skiftegang, til forskjell fra de under hvit strek. Det er likevel ikke gitt at disse steinene ikke har tilhørt kirken. Både arkivfoto og vitnesbyrd antyder at eksempelvis løs tegl funnet under utgravingen ble anvendt i konserveringsskiftene.⁶ Da en vurdering av hver enkelt teglsteins originalitet går utenfor denne rapportens kapasitet, anmodes konservator om å dokumentere observasjoner omkring dette spørsmålet. I noen tilfeller gir kalkrester eller «ikke-industrielle» trekk klare indikasjoner på originalitet, skjønt det ikke alltid er åpenbart. En betydelig del av den nye teglen - håndstrøkne *munkesten* fra firmaet Falkenlöwe (27,5 x 13 x 8,5) eller på 1960-tallet muligens «rådhustegl» til overs fra reisingen av Oslo rådhus – er også skadet i den grad at den vanskelig lar seg utvetydig skille fra original teglstein. Det ble i den forbindelse forsøkt å måle antatte originale middelaldertegl (med forventede hyppige avvik fra et tenkt format, omtrent 29 x 14 x 9) opp mot åpenbare nyinnsettelse. Dette ga ikke tilfredsstillende resultater, da reelle mål sjelden lot seg virkeliggjøre på grunn av skader. I tillegg ligger formatene på de nye så vel som gamle tett opp til hverandre.

Lik teglsteinen må mye av den nyinnsatte bruddsteinen og kvadersteinen i murlivet over hvis strek være funnet under utgravingene. De kan da i teorien ha falt ut av muren for så å bli murt opp på noenlunde opprinnelig plass. Dette er eksempelvis trolig tilfelle med kvaderne av orthocerkalk (se blant annet «Ytre sørvegg» under kapittelet «Sørtårnet») og innfatningssteinene i nordre tverrskipsarms portal. Vanskelighetene og kostnadene forbundet med å hugge nye *virkelighetstro* bygningsstein til konserveringen, taler for at mye av den påførte steinen, særlig de av større format, en gang tilhørte den stående kirkebygningen.

Kapellet eller «Maristova», som ligger kun delvis blottet vest for nordre tverrskip, blir ikke omtalt i dette dokumentet.

⁶ Per Holck, samtale 8. april 2011. Holck var med på utgravingen 1961-1963 som student, og fortalte at løs tegl ble gjenbrukt i konserveringen.

Figur 3. Tidstabell med antatte tidsspenn for utvidelser og ombygninger. Fra trekirke på 1000-tallet (knyttet til Harald Hardråde, markert med hvit nål) til romansk steinkirke tilhørende første halvdel av 1100-tallet, via reisingen av vesttårn og en gotisering av koret antatt å finne sted noe senere, samt den monumentale teglkirken som kan ha vært begynt bygget i årene før 1300 i forbindelse Oslos nye status som hovedstad og Håkon V sin tiltredelse i 1299 (markert med hvit nål). Tabell hentet fra Sigurdsson 1999 og perspektivtegninger av Håkon Christie, fra mappen A1. Maria K. i Riksantikvarens arkiv. Omarbeidet av forfatter.

BYGNINGSHISTORIE

Ute på øren mellom Alnas os og en langtrukken strand ble den første Mariakirken reist i tre. Om det var Harald Hardråde som lot bygningen oppføre i forbindelse med Oslos grunnleggelse omkring 1050 er enda usikkert, men flere arkeologiske spor kan peke i den retning.⁷ Mellom 1961-1963 ledet Håkon Christie utgravingen som påviste rester etter en stolpebærende konstruksjon, og sammen med en rekke kristne graver ble dette tolket som en kirke.⁸ Så langt har ingen funnet noe som hefter ved denne tolkningen.

Den beskjedne førsteutgaven ble senere erstattet av en romansk steinkirke med kostbare kvadere av lokal kalkstein i innfatninger og i det apsisavsluttede koret.⁹ Dateringsforslagene svinger fra andre halvdel av 1000-tallet til omkring 1120.¹⁰ Sist har bygningshistoriker Ole Egil Eide datert kirken til andre fjerdedel av 1100-tallet, omtrent samtidig med Edmunds- og Clemenskirken, og ikke før Hallvardskirken.¹¹ Alle murene fikk sokler som hviler på et rullesteinsfundament. Kirken fikk også to par innvendige lisener som sammen flankerte nord- og sørportalen midt i et rektangulært skip. Vestportalen ble revet i forbindelse med ombyggingen omkring 1300, og nordportalen mangler østre vange.

I følge Eide ble kirken bygget i to faser; koret og et stykke av skipet, som har store orthocerkalk i kvaderform og innslag av rød gneis, avløses vestover av en mur med kalkheller i lave skift. Dette bruddet tolkes som to byggetrinn.¹² På tross av et påfallende skille mellom ulik materialbruk i bruddsteinmuren, er det ikke gitt at bruddet viser til to distinkte byggetrinn eller byggeretning øst-vest. Eksempelvis er det ikke lett å få øye på et påstått dårlig forband mellom de to murtypene. I nordveggen indre murliv har kalkhellene riktignok noen sammenhengende loddrette fuger, skjønt med større kvaderstein i støt er det vanskelig å mure med bedre forband. Slik Eide er inne på, kan den antatt eldste murtypens utkraging over den senere tale for en byggeretning vest-øst (skip før kor), noe som i så tilfelle er uvanlig.¹³ Utkragingen antyder også at tidsavbruddet må ha vært ubetydelig.

Murverket i skipet som antas å tilhøre det senere byggetrinn er for øvrig omtalt som *ypperlig*.¹⁴

Arkitekt Gerhard Fischer foreslo etter utgravingen i 1935 at langhuset var toskipet.¹⁵ Dette viste seg ikke å stemme.¹⁶ Skipet er for bredt til å slå hvelv over og ingen funn kan antyde hvelving i koret. Kirken hadde med andre ord sikkert takstol i skipet, mens situasjonen i koret er uvisst.

Det er uklart når de to støttemurene ble reist inntil sørmuren. Det kan tenkes at de kom til på et tidspunkt da kirken sank noe med det svakt vest- og sørhellende terrenget. Svikt i grunnen kan ha vært et høyst reelt problem også i skipets nordvestre hjørne, der murverket synker kraftig.¹⁷ Om situasjonen kan ha fremskyndet reisingen av de to hjørnetårnene for å støtte opp et utrasingstruet parti eller om

⁷ Schia 1995 argumenterer for kongelig reising. Se også dateringsdiskusjonen i Roaldset 2000, s. 19-26, som sannsynliggjør at kirken kom til omkring midten av 1000-tallet i forbindelse med etablering av kongsgården.

⁸ Christie 1962 og 1963 s. 68. Det påpekes, at stolpekirken ble revet og ikke sto parallelt med oppføringen av steinkirken.

⁹ Eide 1974, s. 102-108.

¹⁰ Roaldset 2000, s. 22-24.

¹¹ Eide 2007, s. 163.

¹² Eide 1974, s. 105.

¹³ Eide 2007, 153.

¹⁴ Fischer 1950b, s. 82.

¹⁵ Fischer 1937, s. 8.

¹⁶ Christie 1961, 1962, 1963.

¹⁷ Nicolaysen 1869, s. 193.

søkket først kom til som et resultat av ombyggingen, forblir spekulasjoner. Den siste antakelsen er mest sannsynlig.

To mindre utbygginger ble foretatt etter at den første steinkirken sto ferdig. Når arbeidene fant sted, og om de skjedde samtidig, er uvisst. For det romanske vesttårnets vedkommende lå rullesteinfundamentet delvis over og inntil sokkelen i den ytre vestveggen i skipet. Det taler for at tårnet ikke ble planlagt samtidig med kirken.¹⁸ Vestveggens fremtrukne terskel, som muligens har markert skipets vestportal og er tolket som samtidig med resten av kirken¹⁹, kan antyde hvorvidt tårnet er sekundært eller ikke. Det er usannsynlig at en kraftig og pent murt terskel ble tiltenkt innsiden av et trangt tårn. Videre fristes en til å se for seg at terskelens bredde har stått i forhold til en noe smalere, men forseggjort vestportal som har henvendt seg mot innseilingen til byen ikke ulikt teglkirkens monumentale vestfront.

Med tanke på dateringen av korutvidelsen har to tanker gjort seg gjeldende. Hvis bygningsdelen har vært et svar på nye liturgiske krav, har den trolig kommet til kort tid etter Laterankonsilet i 1215. Alternativt kan den beskjedne forlengelsen, nesten inntil apsiden, antyde at det rett avsluttede koret ble reist for å erstatte eller støtte opp en apsis som var ved å rase ut.²⁰ I så fall er det vanskelig å foreslå en datering foruten å slå fast at rett avsluttede korutvidelser oftest knyttes til gotikken, som her til lands introduseres i Trondheim domkirke i 1180-årene, men først blir vanlig mot slutten av 1200-tallet.

Det er verdt å merke seg at korutvidelsens ytre langvegger kan ha hatt et mindre utspring i «skjøtet» mellom det romanske koret og nybygget. Langveggene i det nye har med andre ord antakelig blitt ørlite utvidet mot nord og sør. Her hersker det imidlertid usikkerhet, og et slikt utspring kommer ikke til uttrykk i noen av Christies plantegninger.

Et større gotisk bygningsprogram ble igangsatt på tampen av 1200-tallet og var trolig ferdig omkring 1300.²¹ I vest ble skipet utvidet i sin fulle bredde og to flankerende tårn ble reist med pilarer over kraftige rullesteinsfundamenter. I øst fikk kirken et helt nytt hvelvet korparti med tverrskip og et rett avsluttet høykor.

Antikvar Nicolay Nicolaysen noterte i 1869 at korpartiet har kalkstein i de tre første skift over sokkel, og så utelukkende teglstein som var innvendig pusset. Unntaket var pilarenes kapiteler og fotstykker (disse stykkene er bevart i muren), samt hvelvenes sluttsteiner. De besto av kleber.²² Eide argumenterer for at den *kvaderlignende orthocerkalken* i utvendig murliv som Nicolaysen omtaler er gjenbruk fra det romanske koret. Steinens karakter og det forhold at tilsvarende type er brukt i innfatningene i det romanske skipet, kan tale for det.²³ I så fall ble det romanske koret revet før det nye ble reist. Dette rokker ved Fischers antakelse om at teglkirkens østutvidelse ble bygget rundt det romanske koret slik at messen fortsatt kunne holdes under byggetiden.²⁴

Utvendig har alle murene sokkel og de utvendige hjørnene bekles av lisener som springer omkring 10 centimeter ut fra murlivet. De er noenlunde i flukt med indre murliv.²⁵ Fischer var forundret over at fremspringet ikke tilsvarte ½ stein, da dette byggeteknisk måtte rime bedre.²⁶ Teglmurene er i noenlunde regelmessig munkeforband i ytre og indre murliv.

¹⁸ Christie 1969, s. 78.

¹⁹ Christie 1969, s. 78.

²⁰ Roaldset 2000, s. 24-25.

²¹ Nicolaysen 1869; Horgen 1995, s. 20 foreslår byggestart omkring 1290 og nær ferdigstilling innen fyrst Wizlavs begravelse. Se også Roaldset 2000, s. 25-26.

²² Nicolaysen 1869, s. 194-195.

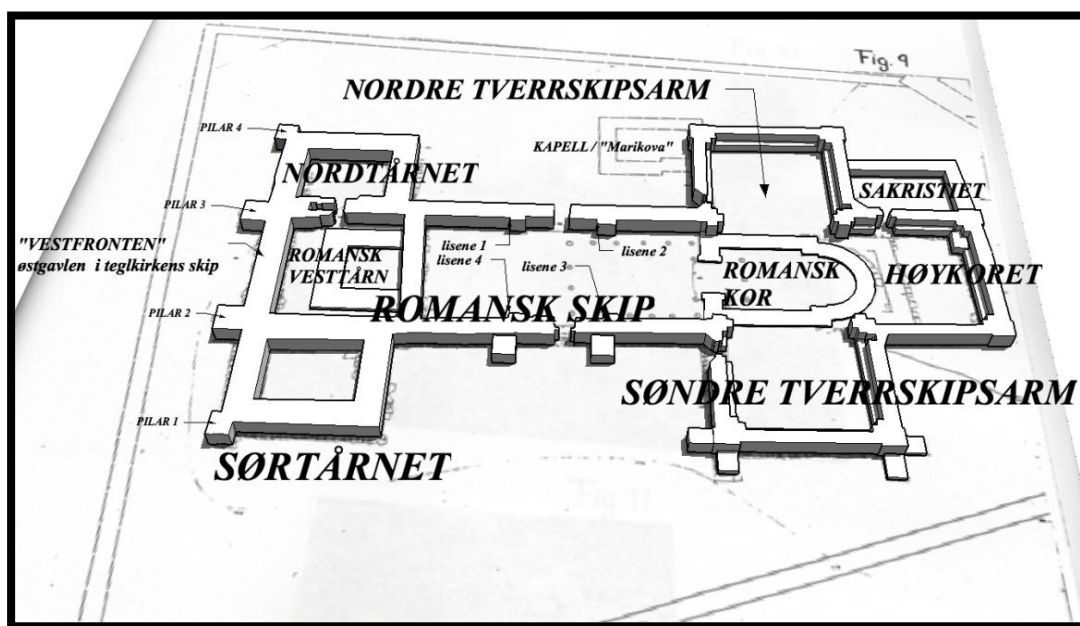
²³ Eide 1974.

²⁴ Fischer 1950b, s. 82.

²⁵ Christie 1961, s. 15. Denne observasjonen berører spørsmålet om det er stallenes ytre kant eller den inntrukne teglmuren som forstås som murliv; fordi de ulike lisene flukter med begge, er det uklart hva som her menes med *indre murliv*.

²⁶ Fischer 1935, s. 56.

Korpartiet er oppdelt i fire rom, der de tre vestligste utgjør et midtskip; nordre tverrskipsarm har i likhet med den søndre en vestportal, og korsmidten er åpen i alle retninger. Høykoret ligger øst for tverrskipet. Alle rommene har innvendig sokkel og sittepaller.²⁷ Hvert rom har også fremspringende hjørner. Ut fra disse, samt eldre funn av profiltegl, gjorde Christie rede for hvelvsystemet i koret.²⁸ I korte trekk har korsmidten båret buer i alle retninger; mot skipet, nordre og søndre tverrskipsarm, samt høykoret. Hvert rom har hatt krysshvelv med diagonalribber opptatt av hjørnesøylene, og skjoldbuer var spent langs veggene. Christie er usikker på detaljene omkring skjoldbuene; et springende punkt er hvorvidt teglmuren eller pallenes ytre kant representerer det *egentlige* murlivet slik det en gang fremsto i de forsvunne skift oppover. Hvis teglmuren slik den er bevart ikke kun er inntrukket fra et murliv markert av stallene, men utgjør det reelle murlivet, er ikke de indre hjørnene lenger fremspringende (hjørnekapitél), men kan betraktes som lisener med en tenkt «avdekking i vederlagshøyde for hvelv».²⁹

Figur 4. Mariakirken i Oslo med navn på rom og bygningsdeler. Merk at partiet vest for det romanske skipets vestvegg (unntatt romansk vesttårn) ofte blir omtalt som «vestpartiet», samt at «vestfronten» reelt favner teglkirkens vestmur fra pilar 1 til pilar 4. I kapittelet «Vestfronten» rekker den kun fra pilar 2 til 3. Rommet som samsvarer med plasseringen av det romanske koret, kalles *midtrommet*, *korsmidten*, *sentralkrysset* eller bare *krysset*.

Foruten vinduer i gavlene, er det naturlig å tenke seg at noen, om ikke alle, av langsidene i tverrskipet og høykoret har hatt vinduer.³⁰ Keller og Schias rekonstruksjonstegning har plassert vinduer i gavlene, men ikke i langsidene.³¹ Teglkirken har hatt minst ett stort grindverksvindu, enten plassert i skipets vestgavl eller høykorets sørmur.³²

Kirken kan ha hatt takrytter over sentralkrysset i koret. Nicolaysen spør seg om det her var et tårn, et forhøyet parti eller om takene gled inn i hverandre. Da tårn var det vanligste i den aktuelle perioden, og

²⁷ Christie 1961, s. 9, 14 foreslår først at det inntrukne murlivet (0,40 meter) må ha tjent som sittepaller, men trekker dette så i tvil med tanke på det lave gulvnivået i nordre tverrskipsarm sammenlignet med det i søndre. Det kan bemerkes at pallene sannsynligvis var dekket med trebord, og at dette i ønsket grad kunne bøte på pallenes lave høyde over gulvet. Kirkens betydelige presteskap må ha fordret et behov for mange sitteplasser.

²⁸ Christie 1961, s. 15–16. Merk at Christie ikke omtaler alle hjørnene som fremspringene, men også innspringende. Han sikter trolig til innspringet eller de rettvinklede kantene ved hjørnesøylene.

²⁹ Christie 1961, s. 16.

³⁰ Christie 1961, s. 16. Det ble funnet rester av et tredelt vindu inntil vestmuren i søndre tverrskipsarm, der Nicolaysen ikke hadde gravd. Det taler i følge Christie for at lignende vinduer også var å finne i «de andre murene», noe som enten viser til det søndre tverrskipet, eller hele koret. Nicolaysen 1869, s. 189 foreslår at alle gavlene hadde store vinduer.

³¹ Keller og Schia 1994, s. 30. Manglende vindu i høykorets sørvegg på tegningen må være feil. Se fotnote over. Flere av langsidene er ikke synlige og kan ikke gjøres rede for.

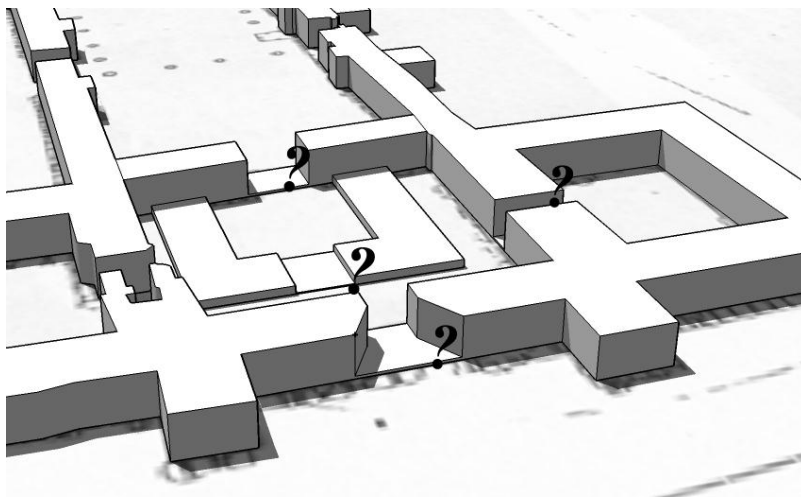
³² Horgen 1995, s. 72–75.

i tillegg gjengis på kirkens segl (se vedlegg 2.9), fester Nicolaysen lit til det første alternativet. Murenes beskjedne tykkelse kan ha begrenset høyden.³³ Schia/Keller og Fischer/Sund tok muligens hensyn til murtykkelsen da de ga korsmidten samme høyde som skip og tverrskip med en takrytter i rekonstruksjonstegninger.³⁴ Like sannsynlig er det at de har sett til den samtidige domkirken i Roskilde som eksempel. Merk at det romanske skipet i den forbindelse må ha blitt forhøyet noe i tegl, også for å samsvare med gavlen i det utvidede skipet.

I begge tverrskipsarmene har det vært trapper som trolig har ledet opp til et lektorium eller galleri.³⁵

Hva vestpartiet angår ligner den på koret i byggeteknisk forstand. Vestpartiet består av teglkirkens vestgavl og to flankerende tårn, som sammen danner en *vestfront* med fire pilarer. Den gotiske bruddsteinsmuren reiste seg 1-1,5 meter over sokkel, og har deretter fortsatt i tegl. Vestfrontens murverk ble i 1935 i korte trekk beskrevet som en bruddsteinsmur med tydelige forsøk på skiftegang og med godt forband til hjørnepilarene. Langt utspringende fundamenter var trolig presset opp av murenes tyngde, særlig i hjørnene.³⁶ Videre er det verdt å merke seg at vestpartiet har betraktelig færre kalkkvadre (orthocer) av den typen som dominerer i teglkirkens kor. De fleste forekommer i den østlige halvdel av vestpartiet. Følger vi tanken om at kvadrene stammer fra den romanske kirkens kor og innfatninger, kan forholdet antyde at vestpartiet ble reist fra øst til vest. Vestveggen i det romanske skipet var sammen med det apsis- og (senere) rett avsluttede koret de bygningsdelene som sikkert ble revet i forbindelse det gotiske byggeriet. Man kan da spørre seg om det er innfatningsstein fra vestveggen, og mer spesifikt portalen, som er gjenbrukt i teglkirkens vestparti.

Alle murene fikk sokkel, og de i vestfronten er særlig kraftige. Fundamentene hviler på enten grove tømmerstokker eller peler, slik de gjør under henholdsvis nordre hjørnepilar (pilar 4) og nordtårnets vestmur.³⁷ Se vedlegg 2.3 for oversikt over soklene.

Figur 5. Vestpartiet har hatt to portaler som ikke kan gjøres rede for; skipets vestportal og portalen inn til sørtårnet. Likeledes er sporene i det romanske skipets vestportal og tårnportalen forsvunnet, med unntak av en løs innfatningsstein som gir noen indikasjoner på vestportalens form (se vedlegg 2.13). Rekonstruksjonsforslaget er en grov skissering av form og plassering. Eksempelvis er antatte fremspring for dørhengsler i vangene utelatt. Muren rundt sørtårnets portal har trolig vært inntrukket lik nordtårnet, samt ledet inn til en trapp.

³³ Nicolaysen 1869, s. 189.

³⁴ Keller og Schia 1994, s.29-33. Se også Fischer og Sunds rekonstruksjon på forsiden (ikke datert).

³⁵ Horgen 1995, s. 144.

³⁶ Fischer 1935, s. 32. Jmfør beskrivelsen av svikt under vestfronten med Fischers (1950b:97) argumentasjon for midttårn i Hallvardskirken, gitt de nedpressede fundamentrestene under tverrskipets kryss.

³⁷ Fischer 1935, s. 36, 51. Over pelefundamentene forekom også «tynne, vannrette stokker».

Portalen i sørtårnet og vestportalens utforming er ikke kjent. Murene var her revet ned til fundamentnivå. Sørtårnets portal lignet trolig på nordtårnets og var i så fall formet utelukkende i tegl, med inntrukne partier og en mulig dør inn til en nordsvingende vindeltrapp i muren. Fischer noterer seg ikke trapp, og beskriver et teglskift påfallende likt det i nordre tårns indre trappevange kun som «det utbrutte teglskiftet».³⁸ Skiftet bør imidlertid tolkes som del av en vindeltrapp, da det er vanskelig å forklare at tegl er anvendt i indre skall i en bruddsteinmur, ulikt de øvrige murene. Videre er det ikke urimelig at ferdsel i flere etasjer i og mellom de to tårnene har nødvendiggjort mer enn én trapp. Det vil også samsvare med trappeordningen i koret.

Vestpartiets grunnplan har likhetstrekk med domkirken i Roskilde, som kan ha vært et forbilde med tanke på utformingen av gavl og tårn, takløsningene i koret og mer. Rekonstruksjoner har derfor lånt trekk fra den stående teglkirken i Roskilde, med blindbuefriser og vinduer med ulik utforming i flere etasjer i tårnene. Schia foreslår at tårnene i Mariakirken i Oslo kan ha vært over 45 meter høye.³⁹ Bygger antakelsen på en sammenligning med Roskilde domkirke, er det verdt å merke seg at tårnpilarene her er flere og kraftigere.

Mariakirken i Oslo sett mot nord. Vinduenes plassering og utforming er uklart. Det er også usikkert hvorvidt kirken hadde tårn eller en enkel tårnrytter, slik som gjengitt her. I forgrunnen ser vi teglloven som sikret bygningsstein til en rekke oppføringer i Oslo, blant annet Mariakirken og Kongsgården (i midten av bildet). Helt til høyre skimtes Clemenskirken. Illustrasjon (utsnitt) fra Keller og Schia 1994, s. 30-31.

Sammendrag, nye observasjoner knyttet til bygningshistorien:

- Tidsavbrudd mellom to byggefaser i romansk skip er usikkert (s. 10).**
- Løs Innfatningsstein sør for sørtårnet antyder den romanske vestportalens utforming (s. 11, 13, vedlegg 2.13).**
- Orthocerkalk gjenbrukt i vestpartiet stammer trolig fra Innfatningsstein i romansk skips vestmur eller romansk tårn (s. 13).**
- Sørtårnet har hatt et trappesystem lik det i nordtårnet (s. 14).**

³⁸ Fischer 1935, s. 50. Påstanden om at trapp er forbeholdt nordtårnet gjentas i Fischer 1950b, s. 84. Se Fischers arkivfoto 100 under kapittel «Sørtårnet».

³⁹ Keller og Schia 1994, s. 28.

KONSERVERINGSHISTORIE

4 etapper

Figur 6. Oversiktsbilde sett mot nordvest av kirkens vestlige del tatt fra arklåven over søndre tverrskipsarm. G. Fischer, 1935.

1. 1868 ➡

Etter murverkets første avdekking i 1868 ble det ikke foretatt noen form for konservering. De utgravde delene ble fylt igjen med gravemassene.⁴⁰ Ved å legge tilbake utgravde masser ga Nicolay Nicolaysen murene en god beskyttelse. Han gikk imidlertid hardt til verks under arbeidet og skadet deler av konstruksjonen. Blant annet rev han ned kalksteinsheller i skipets nordre langvegg og brøt opp altre for å komme seg ned til fundamenter.⁴¹

2. 1935 ➡

I 1935 undersøkte Gerhard Fischer vestpartiet og deler av skipet i forbindelse med en planlagt fjerning av ruinens vestre partier. NSB ville da utvide jernbanelinjene østover og inn i nordtårnet. Under arbeidet ble det foreslått å flytte deler av murverket opp til Minneparken, St. Hallvardsgate 2, samt gi bort stein til katolske menigheter. Ideene ble forlatt og noen enkle konserveringsgrep ble tatt i det gravingen ble avsluttet desember dette året. Prøvegravningene (de ufullstendige gravningene ved skipets nordre langvegg, samt ved høykoret) ble gjenfylt, mens de øvrige murene skulle stå åpne. Det ble også *lagt bro*

⁴⁰ Christie 1961, s. 5.

⁴¹ Christie 1961, s. 7, 13.

over ruinene ved nordvestre hjørne av arklåven.⁴² På dette tidspunktet var det uavklart om NSB ville fjerne de delene som var gravd frem.

I 1938 var bevaringen av Mariakirkens ruiner blitt en sak på departementsnivå. Riksantikvaren anmodet Fischer om å se nærmere på forholdene, og han hadde blant annet møter med statsminister Nygaardsvold om saken. NSB sto ved sin opprinnelige plan om å legge spor gjennom ruinene. I forbindelse med nye planer om å legge jernbanesporene umiddelbart vest for vestfronten, foretok Fischer og Bernt Lange en mindre undersøkelse i dette område i 1946. Nå var det restene av kirkegårdsmuren i vest og et par graver som var av interesse. Det ble lagt *bølgeblikkplater* osv. over teglsteinsmurene i kirkeruinen.⁴³

Ikke før byjubileet i 1950, da området med Mariakirken kom i kommunens eie, ble det planlagt konservering av murene.⁴⁴ Fischer opplyser om at han under utgravingen i 1935 *satt en mann til å hugge fugene i muren rene for optegningens skyld*⁴⁵, og muren hadde derfor så langt stått minst 15 år uten bindemiddel i murlivet.

Det er tidligere antatt at Fischer sto bak konserveringen i kirkens vestparti⁴⁶, noe som trolig beror på en misforståelse. Det finnes ingen dokumentasjon på at så er tilfelle. Av fotomaterialet fra utgravingen i 1961 kan man derimot skimte partiene gravd ut i 1935; nordveggen i skipet, nordtårnet, sørtårnet og pilar 2 var på dette tidspunktet ikke konservert. Det er vanskelig å forestille seg at Fischer eller andre mellom 1950 og 1961 valgte å sette i stand kun utvalgte deler av ruinen. Selv om den forsvunne vestfronten - med andre ord vestgavlen i teglkirken - verken nevnes eller fotograferes i 1961, står neppe Fischer bak rekonstruksjonen. Istandsettingen planlagt i 1950 drøyet da trolig 11 år frem til utgravingen, og murene sto da ukonservert med noe takbeskyttelse over dobbelt så lenge.

3. 1961 ➡

Arkitekt Håkon Christie foretok en omfattende graving og konservering av ruinen mellom 1961-1963. Det var først nå Mariakirken ble istandsatt. Ved slutten av første gravesesong planlegges konserveringsarbeidet i samråd med entreprenørforretningen Gaarder og Jensen. Konserveringen tok sikte på å forhindre at fuktighet trengte seg inn i murene og på den måten bidro til frostsprenging.

Slik skulle konserveringen ta form⁴⁷:

- For å få vanntett murkrone og vanntette sider, skulle murene *føres opp i noenlunde horisontale felter for å kunne få et slett felt å arbeide mot*. Oppmuringen ville så utstøpes helt plant, før det ble lagt en vanntett hinne av plast eller papp. Over dette kom heller av armert sementbruk som stakk utover kanten og forhindret vann i å dryppe mot muren.

- Opprinnelig kalkmørtel skulle ut og spekkes med *passende bruk*.

- Muren trengte overdekning for å sikre den mot fuktighet under arbeidet. Sadeltak båret av åser, samt papp eller plastikk langs sidene ble foreslått som løsning.

⁴² Fischer 1935, s. 56-57.

⁴³ Fischer 1938, s. 57-58, 1946, s. 59.

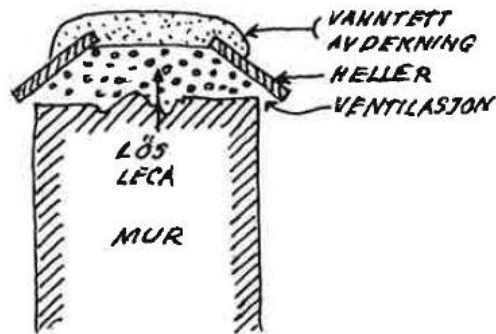
⁴⁴ Fischer 1950, s. 59

⁴⁵ Fischer 1935, s. 35.

⁴⁶ Molaug 2008. Rekonstruksjonen av vestfronten mellom pilar 2 og 3, samt betongkopier satt inn i hjørner, beskrives som Fischers verk.

⁴⁷ Gaarder og Jensen 1961.

FIG. 10

Figur 7. Skisse av konserveringsmetoden 1961-1963. Håkon Christie, figur 10 i renskrevet dagbok av 2002, blad 2.

Cato Enger hadde tilsyn med konserveringsarbeidet som ble satt i gang høsten 1961. Det var nå bestemt at murkronen skulle avrettes med løs Leca og at ventilasjonshull skulle sikre at fuktighet tok seg ut av muren. Teglforskningsinstituttets råd om at både teglstein og kalkstein (trolig i betydningen all bygningsstein) fikk *mineralitmaling* som slemmemateriale på murlivet for å binde sprekker, skulle følges opp i det videre arbeidet.⁴⁸

En del ny teglstein i middelalderformat ble murt opp for enten å følge skifthyden til bevarte teglpartier eller danne murliv opp til den bevarte murkjernens høyde. Det samme gjelder for bruddsteinen. Hel og delvis skadet tegl funnet i jorden ble murt opp i murlivet sammen med ny tegl.⁴⁹

Det ble også støpt betongkopier av forsvunne hjørnekvadre, og de kan fortsatt observeres i eksempelvis tverrskipet, i det romanske skipet og i begge hjørnepilarene, altså pilar 1 og 4.

Konserveringen pågikk parallelt med utgravingen og var i store trekk fullendt i 1963. Av de stående murene ble sakristiet forlatt delvis uutgravd uten noen form for konservering. Mellom 1969 og 1971 ble det gjort mindre undersøkelser av det romanske skipets vestvegg og den romanske tårnfoten. Disse partiene, samt den utrevne muren mellom søndre vegg i skipet og søndre tårn, ble samtidig markert og konservert.⁵⁰

Figur 8. Sett mot sør. Befaring i Mariakirken i 1963. Murene er konservert, men den utgravde kirken er ennå ikke plensatt. Bjørn N. Christophersen, Oslo Museum, 1963.

⁴⁸ Christie 1962, s.:18

⁴⁹ Per Holck, samtale 8. april 2011. Holck deltok i utgravingen som student.

⁵⁰ Christie 1971, s. 79.

RAPL. 3X4.24
FOT. R. CALMEYER 04. 1972.

Figur 9. Sett mot øst. Murfluktene i og omkring det romanske vesttårnet er her nylig rekonstruert. R. Calmeyer, Aftenposten, ca. 1972.

4. 1994 ➡

På 1990-tallet var tiden igjen inne for å konservere Mariakirken. Mellom 1987-1989 ble arkeolog Øystein Ekroll involvert i konservering av middelalderuinene i Gamlebyen, men Mariakirken ble kun ryddet.⁵¹ I 1994 tok man sikte på å fjerne de betongkleddene hellene fra 1960-tallet og erstatte dem med en murt kappe av tuktet stein over kobbermembran. Denne illuderer en opprinnelig murkjerne under. Murmester Tom Greve under faglig ledelse av NIKU brukte løs middelalderstein fra Kongsgården for å illudere den opprinnelige murkjernen under membranen og samtidig gi et kantet preg som ikke innbød til aktiviteter på ruinen.⁵² Et springende punkt i dette arbeidet var å benytte kalksementmørtel i murkjernen og murkronen, samt stedvis i fugene.⁵³ Slik ville murverket i større grad få *puste* gjennom bindemiddelet i muren, ikke kun gjennom luftehull under tekkingen. Det ble også utført reparasjoner på tidligere konservering.

Foruten et mindre parti i ytre østvegg i søndre tverrskip, fikk kun det romanske skipet beholde sin gamle murkrone. De vekslende nivåene lå til grunn for ikke å bytte overdekning, da det bød på utfordringer å legge kobbermembranen over sprang. Det er trolig i forbindelse med dette arbeidet at sakristiet ble konservert for første gang. Murene var imidlertid så lave at det ikke var nødvendig å tekke murkronene.

Sakristiet ble først nå konservert.

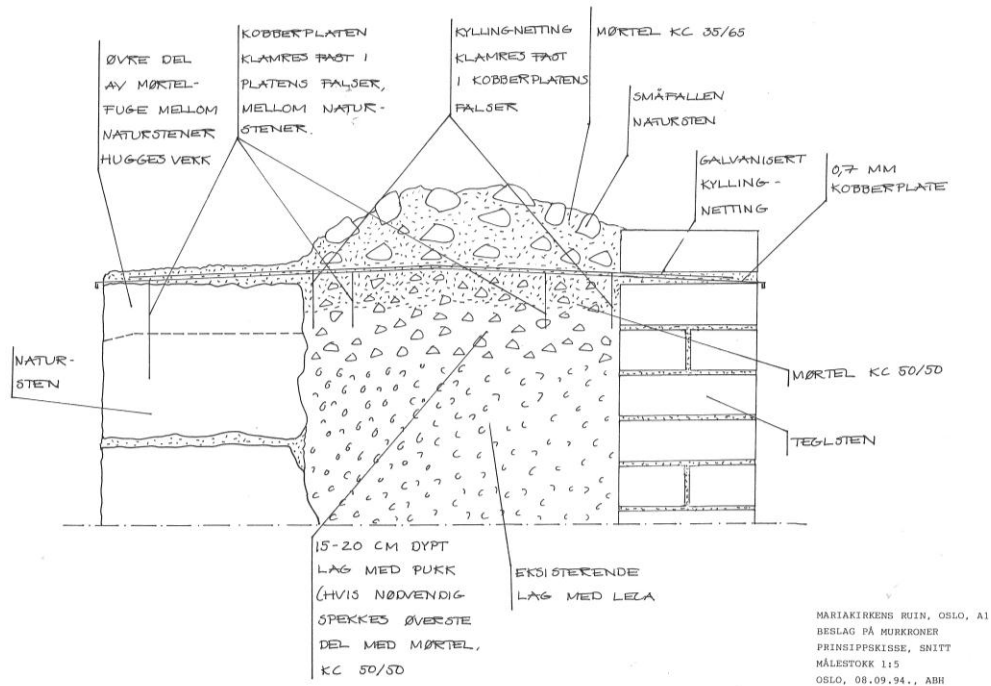
⁵¹ Ekroll 1989, s. 37-38 (dokumentet i sin helhet er ikke funnet og tittelen på rapporten er ukjent.)

⁵² Samtale med murmester Tom Greve 6.april 2011. Se også Schia 1985, s. 16.

⁵³ ABH 1994. Arbeidsbeskrivelsen foreslår spekking av fuger i jevne intervaller.

Den omfattende istandsettingen ble utført de påfølgende årene, og i 1999 skrev Petter Molaug en tilstandsbeskrivelse som beredte grunnen for de gjenstående arbeidene.⁵⁴ Blant annet ble den rekonstruerte vestgavlen i teglkirken undersøkt og etter hvert reparert.

Mindre «spann og mureskje»-reparasjoner med kalksementmørtel ble fortatt på 2000-tallet etter behov.

Figur 10. Skisse av planlagt konservering. Se Ukjent/ABH 1994.

⁵⁴ Molaug 2006.

TERRENG OG KULTURLAG

I og utenfor kirken ligger bevarte kulturlag fra historisk og trolig førhistorisk tid. Disse er fredet ved lov. Ved eventuelle fremgravninger av murverk under bakkeplan, ny arrondering og lignende tiltak er det ønskelig å vite hvor kulturlagene dukker opp. Parkleggingen av kirken i 1960-årene og tidlig 1970-årene ble ikke dokumentert, slik at det er uklart nøyaktig hvor dypt eller grundt kulturlagene ligger. Jeg vil derfor kun skisseaktig beskrive situasjonen ut fra tilgjengelige kilder.

I figurene under er kirkegårdsmurene i flere strekk markert med stiplet strek. Det betyr ikke uten videre at alle deler av muren, sokler eller fundament er forsvunnet. Noen steder er deler av murliv gjemt under bakkenivå. Noen plasser er det imidlertid naturlig å tenke seg at det aller meste er fjernet; eksempelvis vest og nordvest for kirken, der den ytterste kirkegårdsmuren fra ombyggingen omkring 1300 enten er helt tapt eller er kun har svært lite tilbake (da denne muren ikke er stiplet på Christies tegning, figur 11, er det fordi skraveringen viser til de partiene Fischer fant og dokumenterte i 1935).

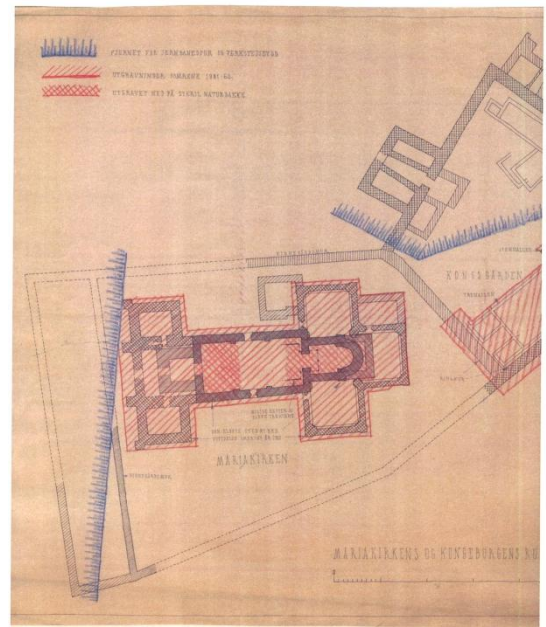
Vi må stille oss noe kritiske tidligere beskrivelser om hvorledes alt av kulturlag (med tilhørende bygningsrester) er fjernet eller *totalgravd/gravd ned til steril bakke*. De høyt kvalifiserte arkitektene Fischer og Christie kan tidvis ha hatt en omtrentlig omgang med disse begrepene.

KULTURLAG INNE I RUINEN

Det meste av kulturlag i kirken ble fjernet ved tre ulike utgravninger. Nicolaysen (1868) fulgte murfluktene for å dokumentere ruinen i plan, og han gikk sjelden dypt ned andre steder enn i hjørner. Fischer (1935, 1946) holdt seg til den vestre delen av kirken og blottet sokler og en del fundamenter. Christie (1961-1963, 1969, 1971) gravde ned til steril grunn i romansk kor, rett avsluttet korutvidelse, samt i østre og vestre del av romansk skip (se figur 11). Han fjernet Nicolaysens påfylte masser og gravde stedvis noe dypere der Fischer hadde vært. En rekke gravkamre oppført i tegl ble enten gravd ut eller bevart etter dokumentasjon.

Utover Christies totalgravning i de nevnte feltene, er det i store trekk ikke gravd dypere enn til underkant av sokkel.

Sokkelskiftene er enkelte steder blottet i to skift, som i søndre tverrskips østvegg, mens det andre steder kun er påvist overkant av sokkel. Eksempelvis gravde Christie ned til et hardt jordlag i nordre tverrskipsarm tolket som gulv eller underlag for gulv, og unnlot å gå videre ned til graver eller blotte alle sokler.⁵⁵ Med unntak av områdene der Christie gikk ned til steril grunn, ligger det bevarte kulturlag og stedvis graver i kirkeruinen.

Figur 11. Markering av helt og delvis utgravde områder av ruinen i plan. Krysskravering viser hvor det ble gravd ned til steril grunn. Her er det ikke kulturlag, men rester etter gravkamre forekommer. Merk at krysskraveringen av portalåpningen i vestveggen i det romanske skipet ikke stemmer. Enkelskraveringen i den øvrige ruinen angir kun områder der det er blitt gravd, ikke at alle kulturlag er fjernet. Tegning av Håkon Christie, 1963 eller senere, fra mappen A1. Maria K. i Riksantikvarens arkiv.

⁵⁵ Christie 1961, s. 12.

Alle teglgulv ble fjernet, med unntak av et mindre parti i nordtårnets teglportal.⁵⁶ Noen funn ligger imidlertid like under dagens nivå eller dupper i overflaten (tallene angir plassering på figur 17):

1. I det romanske skipets nordre del finner vi en betydelig **fylling av store rullesteiner**. Disse er tolket som en planering av terrenget som faller mot vest, og kan være stein til overs fra fundamenteringen av den romanske kirken.⁵⁷ Like inntil fyllingen lå et **teglmurt gravkammer**, hvis nedre deler kan være bevart under dagens nivå.
2. Rester av et delvis synlig **steintrinn** fra kirkens senere brukstid strakk seg fra søndre til nordre langvegg i romansk skip noen meter fra korbuen. Delene består av huggen kalkstein og hviler på heller. Et parallelt tegltrinn lå inntil og bredte seg omkring 1 meter vest for steintrinnet, men ble fjernet da det trolig lå for høyt (15 cm over steintrinn) med hensyn til en fremtidig arrondering.⁵⁸ Det er uklart om hellene under tegltrinnet ble liggende.
3. Rester av en eller to **hellegraver**, samt et **teglmurt gravkammer** er å finne i en klynge midt mellom lisene 2 og 3 i romansk skip.
4. Nærmere vestveggen i skipet ligger det i dagen en synlig **helle/flat gravstein** over en steinhaul.
5. Restene av **to teglmurte gravkamre** tilhørende Håkon V og dronning Eufemia, samt fyrst Witslaw, er bevart midt i det romanske koret.

*GULVLAG FRA SEN
BRUKSPERIODE*

*RULLESTEINSFUNDAMENT
UNDER SØNDRE LANGVEGG
I SKIPET*

*STOLPEHULL FRA DEN
ELDSTE MARIAKIRKEN*

TEGLMURT GRAV

275.

Figur 12. Forekomster og kulturlag i Mariakirkens skip. De mange begravelsene hevet gulvnivået dramatisk frem til kirken gikk ut av bruk rundt midten av 1500-tallet. O. Olsen/H. Christie, 1963, omarbeidet av forfatter.

⁵⁶ Christie 1963, s. 58.

⁵⁷ Christie 1961, s. 14.

⁵⁸ Christie 1962, s. 39-40.

KULTURLAG UTENFOR RUINEN FREM TIL KIRKEGÅRDSMURENE.

Kulturlagene er bedre bevart på utsiden av kirken, med unntak av **vestsiden**, der NSB fjernet de aller fleste arkeologiske spor svært tett inntil nordtårnet og langs vestfronten. Fischer (1935), samt Fischer og Lange (1946), dokumenterte graver og to kirkegårdsmurer utenfor vestfronten før de forsvant; den nærmeste tilhørende romansk tid og revet til fundamentene da den nye ble anlagt vestenfor i forbindelse med teglkirken. Det vil si, noe av den romanske kirkegårdsmurens fundamenter ligger trolig tilbake der den stråler ut fra den søndre kirkegårdsmuren. I dette hjørnet er det også bevart kulturlag som fortsetter et stykke nordover inntil den forsvunne NSB-skjæringen.⁵⁹ Det er verdt å merke seg at kulturlag også er bevart inntil vestfronten; ved pilar 4 har skjæringen spist helt inntil og deler av dets kraftige rullesteinsfundamentet med peler, mens et tilsvarende fundament formodentlig ligger urørt under pilar 1.

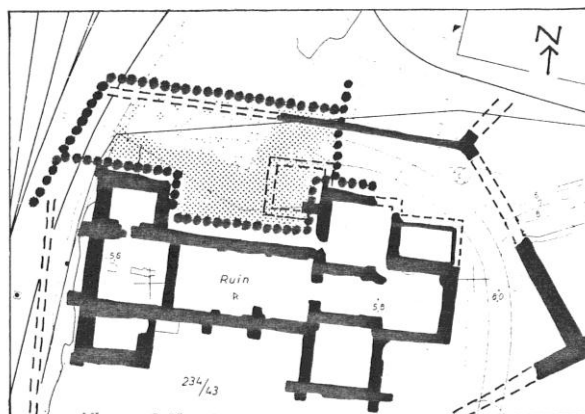
I forbindelse med en planlagt istandsetting av ruinene på Sørenga, skrev Erik Schia i 1985 en *idealplan* for utviklingen av området.⁶⁰ Her gjør han rede for hvor det ligger bevarte kulturlag - oppdelt i 5 delområder. Sett bort fra vestsiden av kirken og et parti nord for nordtårnet, strekker kulturlagene seg i følge Schia fra ruinens ytre murer og ut til kirkegårdsmurene. Sett bort fra profiltegninger innenfor og umiddelbart utenfor Kongsgårdens murer, angis ikke dybde på kulturlag eller påfylte masser. Det er få grunner til å betvile Schias fremstilling, og under vil det gis ytterligere kommentarer til hans oversikt.

Vestsiden. Skjæringen skapt av NSBs skiftespor sneier nordre hjørnepilar (pilar 4) og har noen meters klaring ved søndre hjørnepilar (pilar 1). Mellom de to endene er det bevart en tynn stripe med kulturlag som også omfatter fundamenter. Det bevarte og kraftig utspringende rullesteinfundamentet under pilar 1 hviler på peler lik de under pilar 4, som delvis må ha blitt fjernet etter Fischers dokumentasjon. Den vestre, ytre kirkegårdsmuren knyttet til gotiseringen på 1300-tallet er helt eller delvis fjernet etter NSBs inngrep.

Sørsiden. Kulturlag forekommer fra ruinens ytre murer og fortsetter ned til søndre kirkegårdsmur. De fortsetter ned bakken sør og sørøst mot Alna-elven, der presteskapet trolig hadde sine hus.⁶¹ Under utgravningene mellom 1961-1963 ble området avtorvet omkring 0,2-0,5 meter, muligens ned til øverste kulturlag som vil bestå av rivningsmasser og et sent kirkegårdsnivå. Kirkegårdsmurens sokkel var blottet. Kulturlag ligger trolig helt urørte videre øst utenfor kirkegårdsmuren og opp langs sørsiden av kongsgården.⁶²

Kulturlagene avgrenses i vest av NSBs skjæring; de går helt ned til det forsvunne hjørnet av søndre kirkegårdsmur og den vestre, romanske kirkegårdsmuren som i beste fall har noen murrester springende et par meter nordover under dagens nivå.

Lik nordtårnet skal det ligge en renne av kampestein like inntil sørtårnets sørvegg.⁶³ Det er uklart nøyaktig hvor, men hvis den er anlagt på samme måte som i nord ligger den svært grundt under bakkenivå

Figur 13. Kulturlag i Schias delområde 5. De arkeologiske levningene avgrenses i vest av jernbanespor og i nord av fundamenteringen av en bygning tilknyttet NSBs verkstedhall. Fra Schia 1985, s 19.

⁵⁹ Schia 1985, s. 20.

⁶⁰ Schia 1985.

⁶¹ Se Fischer 1935, s. 24-25.

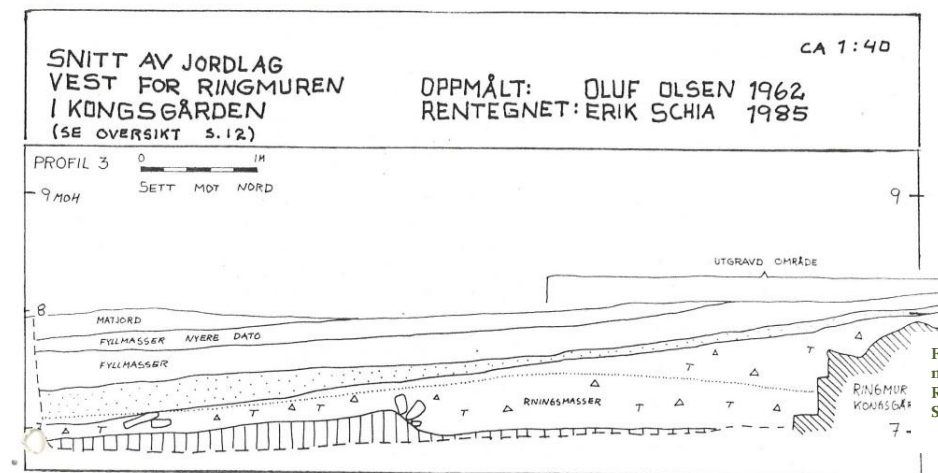
⁶² Schia 1985, s. 14, s. 21-22.

⁶³ Fischer 1935, s. 8, 14, 22-23, 25, spesielt s. 49.

(markert som punkt 7 i figur 17.)

Det må ligge flere udokumenterte graver i området.

Østsiden. Lik sørsiden strekker kulturlagene seg fra ruinens ytre vegger og frem til søndre kirkegårdsmur, samt frem til kongsgårdens ytre ringmur. Nær hjørnet mellom kirkegårdsmur og ringmur tegnet Oluf Olsen i 1962 en nordvendt profiltegnning som viser lagrekkefølgen slik den trolig også i grove trekk fremstår i resten av området mellom kongsgården og Mariakirken (se figur 14). Det er verdt å bite merke i at nivået her ble senket etter 1985 da veien over nordøstre kant av sakristiet gikk ut av bruk, og at det angitte rivningslaget fra 1500-tallet,⁶⁴ stedvis ligger svært grunt under dagens plen.⁶⁵ Det gjelder særlig området omkring sakristiet; nivået er her senket fra tilsvarende det store treet og ned til et nivå som tillot konservering av det ytre murlivet på 1990-tallet. Schia gjør det klart at en eventuell nivåsenkning ikke kan foretas dypere enn til toppen av rivningslaget.⁶⁶ Dette ser ut til å være utført med noe margin øst for høykoret, der en mindre forhøyning gjør seg gjeldene. Området ved sakristiet ser imidlertid ut til å ha lite eller ingen fyll over rivningslaget. I området nær ytre ringmur, som er blottet ned til soklene, ligger trolig rivningslaget i dagen (jamfør profiltegnning, figur 14).

Figur 14. Nordvendt profiltegnning. Snittet går 7 meter ut fra kongsgårdens ytre ringmur. Rivningslaget er fra omkring 1500-tallet. Fra Schia 1985, s. 17.

Nordsiden. Området i og umiddelbart rundt kapellet ble overfladisk gravd fram i 1868 og 1961-1963. Kulturlagene nord og øst for kapellet er bevarte frem til kirkegårdsmuren. Vestover er kirkegårdsmuren og kulturlagene sør for denne fjernet i forbindelse med et av NSBs bygg i den utstrekning som er angitt i figur __. Mot den nordre hjørnepilaren (pilar 4) er arkeologiske levninger forsvunnet i forbindelse med NSBs skiftespor. Like inntil nordtårnets nordvegg fant Fischer en renne av kampestein som høyst trolig ligger bevart rett under dagens bakkenivå (markert som punkt 6 i figur 17).⁶⁷

⁶⁴ Schia 1985, s. 16.

⁶⁵ Se Johannessen og Engebretsen 2011. Rapporten beskriver det som trolig er et eksponert rivningslag nordøst for kirken.

⁶⁶ Schia 1985, s. 16.

⁶⁷ Fischer 1935, s. 8, 14, 22-23, spesielt s. 25.

Figur 15. Området mellom søndre tverrskipsarm og kirkegårdsmuren i henholdsvis 1963 og 2011. Sett mot nordøst. Kulturlagene ligger få desimeter under dagens nivå. Foto: O. Olsen/H. Christie og forfatter.

ARRONDERING.

Terrenget slik det forekommer i dag stammer fra arronderingen foretatt mellom 1966-1972, delvis i forbindelse med konserveringen og rekonstrueringen av gjenstående murer og forsvunne flukter i kirkens vestparti.

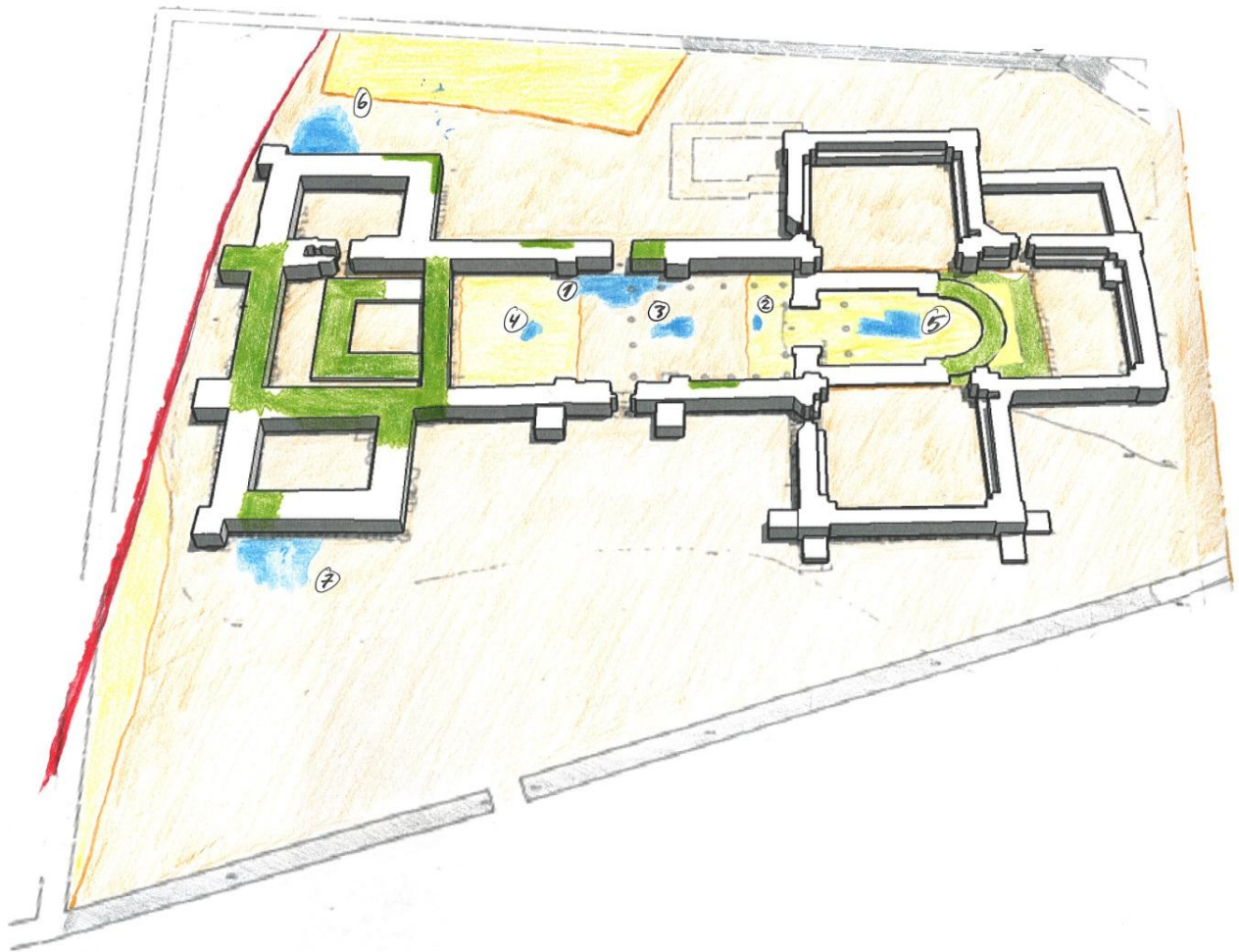

Figur 16. Fotogrammetrisk fremstilling av kirkens nordside fra sakristiet i øst (venstre) til tårnet i vest (høyre). Bildet viser at det naturlige terrenget heller vestover. Merk imidlertid at arronderingen på nordsiden av sakristiet og nordre tverrskipsarm ikke regelbundet følger sokkelnivå og derfor gir et overdrevent inntrykk av fallet. Foto: Marcin Gladski, MARCIN.

Parkleggingens hovedtrekk:⁶⁸

- Terrenget samsvarer med overkant av sokler. Eksempelvis er kirkegårdens terreng sør for kirken bestemt av høyden på sokkel i kirkens ytre, sørhenvendte murer og kirkegårdsmurens sokkel. Unntak er romansk skips nordvestre hjørne (synk), partiet i og rundt romansk vesttårn, samt området omkring sakristiet og i skjæringspunktet mellom nordre tverrskipsarm og kapellet.
- Plensettingen i ruinen generelt følger trolig fremgangsmåten i skipet; under et avrettingslag av sand ble det lagt plastikk for å skille det fra kulturlagene under. Sandlaget ble så plensatt.
- Markering av forsvunne flukter med heller lagt i plenen eller et lavt, hellelagt murskift. Utrevet parti i nordtårnets nordøstre hjørne, utrevet parti i skipets ytre nordvegg, utrevet parti ved skipets nordportal, utrevet parti i skipets indre sørvegg, apsis og gotisk rett avsluttet kor samt utrevet parti i sørtårnets sørvegg (her med noe oppmurt materiale) fikk en enkel hellelegning. Romansk vesttårn, teglkirkens vestgavl i skipet, pilar 3, sørtårnets nordvegg og halve østvegg, samt vestveggen i det romanske skipet fikk et lavt hellelagt murskift. De nevnte partiene, både de med enkel hellegging og de med lavt hellelagt murskift, er angitt med grønn fargemarkering i figur 2.
- Kirkegården sør for ruinen fikk påfylte masser tilsvarende sokkel i kirkegårdsmuren, men terrenget ble ikke utjevnet på noe vis. Det opprinnelige terrenget er derfor bevart.

⁶⁸ Se Sellægs tegning fra 1966, vedlegg 2.6.

Figur 17. Mariakirken i Oslo sett mot nord med fargemarkering av kulturlag (brunt), kulturminner (blått) og markering av forsvunnet murflukt (grønt). Fargenyanser er tilfeldig og viser ikke til kulturlagsdybde eller annet.

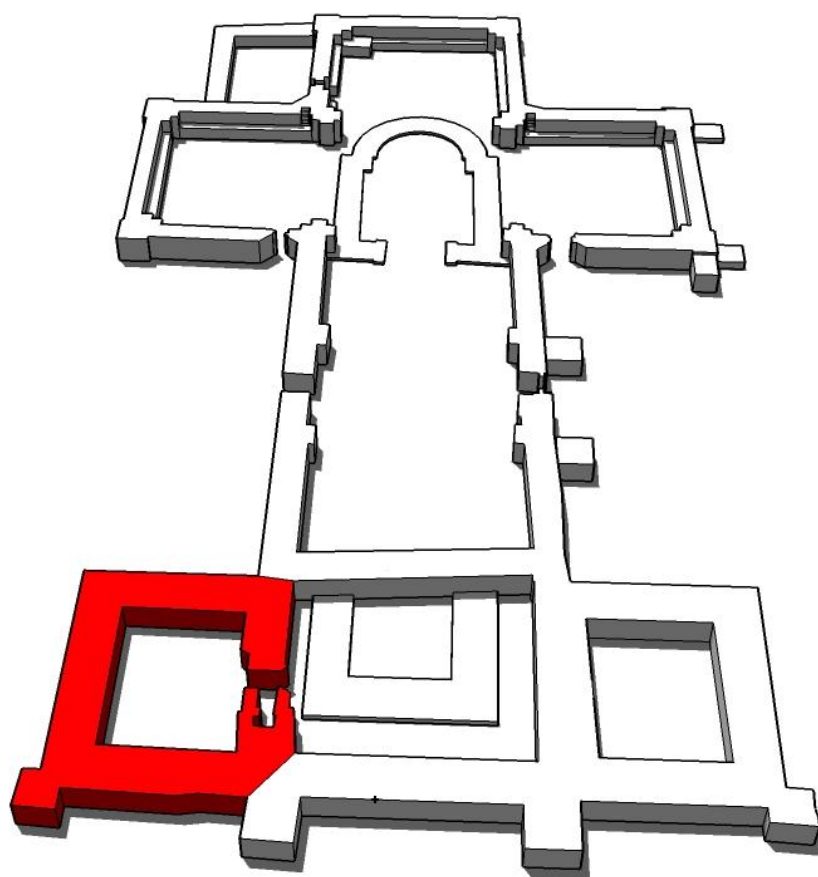
Kulturlagene er fjernet av NSBs skiftespor i vest (rød strek), av en bygning i nord og gjennom Christies utgraving 1961-1963. De fortsetter østover mot kongsgårdens ytre ringmur, noe som ikke kommer frem på tegningen.

Kulturminnene ligger enten i dagen (2,4) eller ligger bevart like under plenen (1,3,5,6,7). De er beskrevet på side 21 og 23. Legg merke til at dette kun er de kjente kulturminnene, og at det ligger udokumenterte graver og andre kulturminner i hele området. To kun delvis utgravde graver fremkommer ikke på tegningen; et tredelt gravkammer av tegl midt i søndre tverrskipsarm, samt et mindre gravkammer av tegl i høykorets sørøstre hjørne.

Fluktmarkeringene med heller eller lavt helledekket skift er markert i grønt. Se side 25 for beskrivelse.

De gule partiene viser til områder uten kulturlag. Merk at det likevel kan være kulturlag også her, se innledning til kapittelet.

NORDTÅRNET

Teglportal i sørveggen

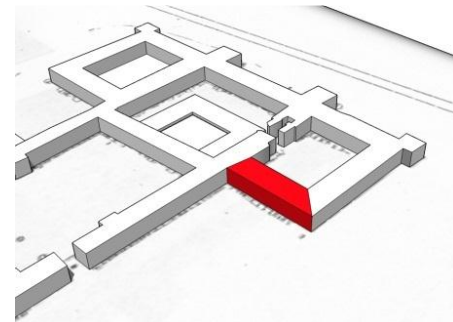
Betongkopi av kvader i hjørnepilaren

Forsvunnet nordøstre hjørne markert med heller

Vindeltrapp i sørveggen

Murkjerne bevart høyt over murverk

YTRE ØSTVEGG

Utsnitt av foto 52. Sett mot vest. Søndre del av ytre murliv i nordtårnets østvegg. G. Fischer, 1935.

Muren har noe bevart bruddsteinmur. Dens høyde avtar sakte nordover mot det utrevne hjørnet der kun murkjernen og en enslig stein i 1. skift står tilbake. Den opprinnelige murkjernen er dekket av en nyoppmurt, konserverende murkjerne. Ved tidligere konservering er bruddsteinmuren supplert med opp til 2 skift under membranen for å danne en horisontal flate.

Hvit prikk angir trolig en opprinnelig stein i murkjernen. Den er i så fall noe skadet.

De 3 sirlkene angir pinningsstein som ikke kan observeres i arkivfotoene. De har med det ikke opprinnelig posisjon, men kan være gjenbrukt middelalderstein fra muren.

Merk at det stedvis ligger små heller over bruddsteinmuren (se foto 71). Disse har trolig tjent som vederlag for første skiftet i teglsteinmuren, ved at de gir en plan flate å mure på.

Foto 71. Sett mot nordvest. Ett skift i murlivet, sokkelen og en lagmessig ordnet fundamentering ligger under dagens terreng. G. Fischer, 1935.

Fortsettelsen av østveggen har lite murverk i dagen, og den blottede murkjernen fikk en kappe av heldekkende offerskikt. Flukten nær det utrevne hjørnet er illudert med heller.

Den delvis tildekkede steinen markert med hvit pil ligger i flukt med bruddsteinmuren (se foto 71), og har støttet mot en forsvunnet hjørnekvader (se foto 73).

Foto 73. Sett mot sørvest. Nordtårnets ytre nordøstre hjørne. G. Fischer, 1935.

YTRE NORDVEGG

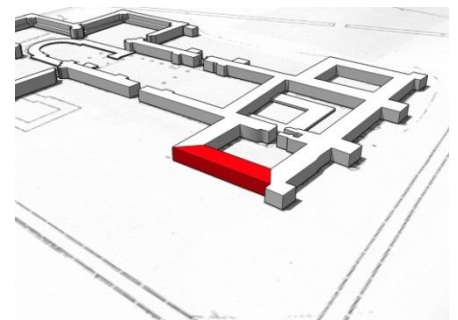

Foto 75. Sett mot sørøst. Nordtårnets nordmur har bevart mye av murkernen, mens bygningssteinen ble brutt løs og gjenbrukt ved andre anlegg etter at kirken gikk ut av bruk. G. Fischer, 1935.

Veggens østre parti er utrevet ned til sokkel, og murlivet er mot hjørnet illudert med heller. Stedvis mangler også sokkelskiftet.

Den hvite pilen angir mulig plassering av en stein som har vært del av ytre skall i muren. Den har støtet med en hjørnekvader (se foto 73).

Merk at murkernen i store trekk har en konserverende kappe av nymurt bruddstein, men at opprinnelig mørtel og stein tidvis er blottet.

Foto 48. Sett mot sør. Det vestre parti av ytre murliv i nordtårnets nordvegg. Steinansamlingen inn mot murens fundament er en renne som vi også finner motstilt i sørtårnet. G. Fischer, 1935.

Vestre halvdel av muren er bevart i omkring 3-4 skifts høyde. Den østlige delen har et kraftig sår og her er kun de nedre skift av bruddsteinmuren tilbake. Offerskiftet over membranen før såret østover indikerer høyden på opprinnelig murkjerne. Murkjernen strekker seg noe over det høyeste murpartiet og fortsetter i tilsvarende høyde østover. Den har nå et konserverende bruddsteinskift over det hele, men under membranen ligger tidvis opprinnelig stein i dagen. Disse er angitt med 4 hvite prikker. Merk at det også forekommer opprinnelig kalkmørtel i murkjernen.

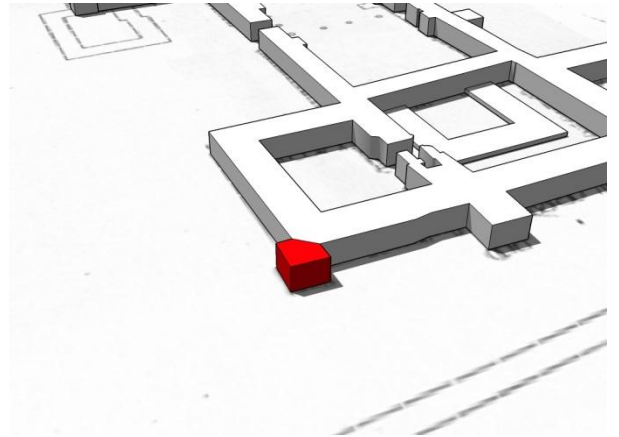
De 2 mindre steinene markert med «!» er nye.

Den hvite pilen angir en feilmuring av 2 pinningssteiner fra konserveringen mellom 1961-1963. De er murt *speilvendt*. Riktig innbyrdes posisjon kan sees i foto 48.

Foto 74. Sett mot sørvest. Den bevarte murkjerne strekker seg i noenlunde lik høyde gjennom nordtårnets østre, nordre og vestre mur. G. Fischer, 1935.

PILAR 4

Utsnitt av foto 47. Sett mot sørvest. Pilar 4 omkranset av fundamentsteiner. G. Fischer, 1935.

Vestfrontens nordre hjørnepilar er bevart i opp mot 4 skift. Ett av hjørnekvaderne er erstattet med en betongkopi.

Den stiplede linjen viser til et parti der det er vanskelig å skille mellom ny og original stein.

De hvite rundingene angir pinningsstein som er nye eller har fått ny plassering.

Utsnitt av foto 40. Sett mot nord. Pilar 4 lå helt ned i skjæringen mot NSBs jernbaneskiner. G. Fischer, 1935.

Sett bort fra betongkopiene av forsvunne hjørnekvadre, er murverket bevart slik det fremsto ved avdekkingen i 1935.

Merk at steinene i murkjernen bak de 2 steinene som utgjør 3. og 4. skift, høyst sannsynlig er originale. Det ene offerskiftet liggende over membranen er nytt.

YTRE VESTVEGG

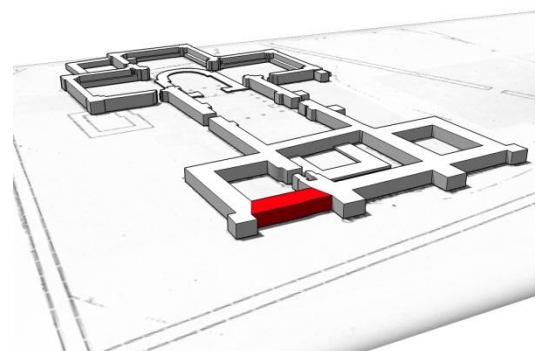

Foto 38 og 39 smeltet sammen. Sett mot øst. Nordtårnets vestvegg er utrevet nær pilar 3. G. Fischer, 1935.

Den hvite streken følger membranen frem til såret i søndre ende. Der er det tilført stein for å skape horisontale flater til konserveringen, samt å gjenskape den opprinnelige flukten frem til pilar 3.

Pinningssteinene ser ut til å være originale og har opprinnelig plassering over det hele. Arkivfotoene røper ikke plasseringen av alle, men det er sannsynlig at de fleste er fra middelalderen. Den hvite rundingen angir fire pinningssteiner som ikke har opprinnelig innbyrdes posisjon; den ene av de 2 tynne, flate steinene er flyttet over de 2 større og dermed dyttet disse noe ned.

Den stiplede streken uttrykker tvil om hvorvidt sokkelsteinene her er opprinnelige. Murlivet over er nytt.

YTRE SØRVEGG (fra vestfronten til teglportalvange)

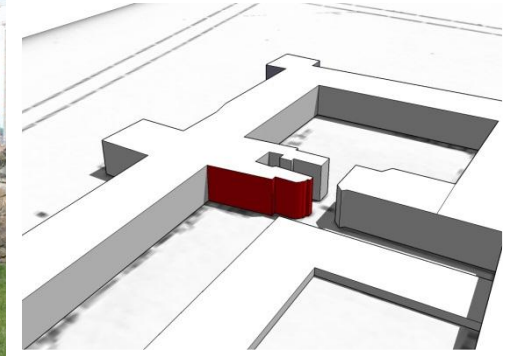

Foto 63. Sett mot nord. Teglportalen inn til nordtårnet med teglgulv. G. Fischer, 1935.

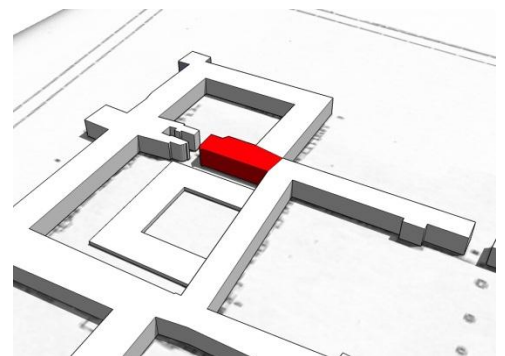
Bruddsteinmuren har endret seg lite fra utgravingen i 1935, mens teglmuren led frem til konserveringen i 1962. Det 4 skift høye smyget raste ut og ble erstattet med nye eller sekundært anvendte originale steiner. Av vangen i portalen står det nå bare 1 original stein tilbake.

De antatt bevarte teglsteinene under hvit strek har opprinnelig skiftegang. Det kan være middelalderstein i de øvrige skiftene, men de mangler opprinnelig plassering. Gjenbruk har trolig forekommet flere steder (Christies foto 63 røper at løse bygningsstein var tilgjengelig for konserveringen), eksempelvis over den fremspringende kvaderen som nesten utelukkende bar skadet tegl. Merk at indre skall er bevart i opptil 8 skift.

Teglgulvet ser ut til å være bevart.

YTRE SØRVEGG

(fra teglportal til vestveggen i romansk skip)

Utsnitt av foto 64. Sett mot nord. Teglportalen i ytre sørvegg i teglkirkens skip. Smyget var i 1935 bevart i 3-4 skift, men forsvant innen konserveringen i 1962. G. Fischer, 1935.

Den hvite streken angir et parti som har opprinnelig forband og samtidig har friske og delvis gjenkjennelige tegl på opprinnelig plass. Noen under streken kan også ha blitt snudd, satt inn som gjenbruk av middelaldertegl fra utgravingen eller være helt nye. Murverket gir inntrykk av å være autentisk med hensyn til skiftegang. Merk at det kan være middelaldertegl over streken, men at de da ikke ligger på opprinnelig plass.

Før konserveringen i 1962 var formteglene i smyget helt revet ut (se foto 63).

63.

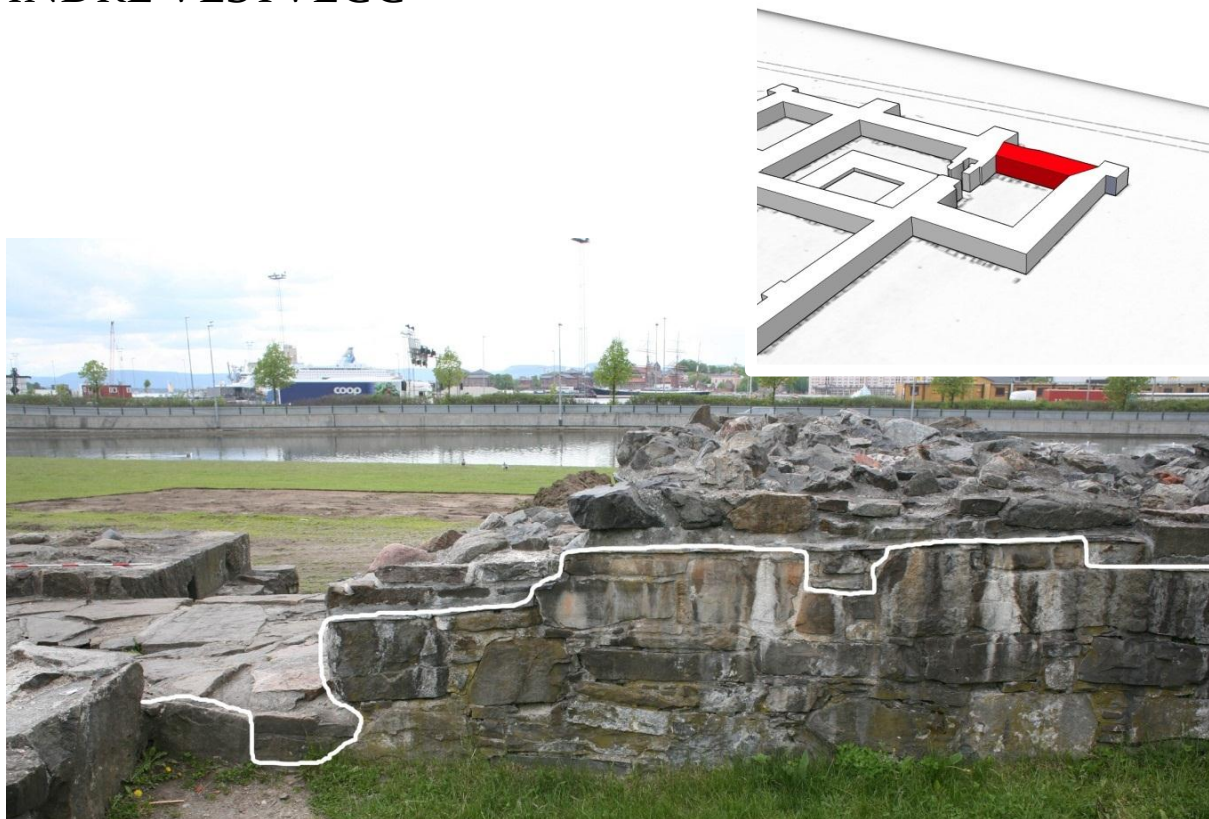
Foto 63. Sett mot nord. Teglportalen inn til nordtårnet for konservering. Merk at det ligger løs middelaldertegl som ble gjenbrukt i konserveringen. O. Olsen/H. Christie, 1962.

Utsnitt av foto 65. Sett mot nord. Det romanske murverket til høyre i bildet går over i gotiske skift fra ombyggingen omkring 1300. G. Fischer, 1935.

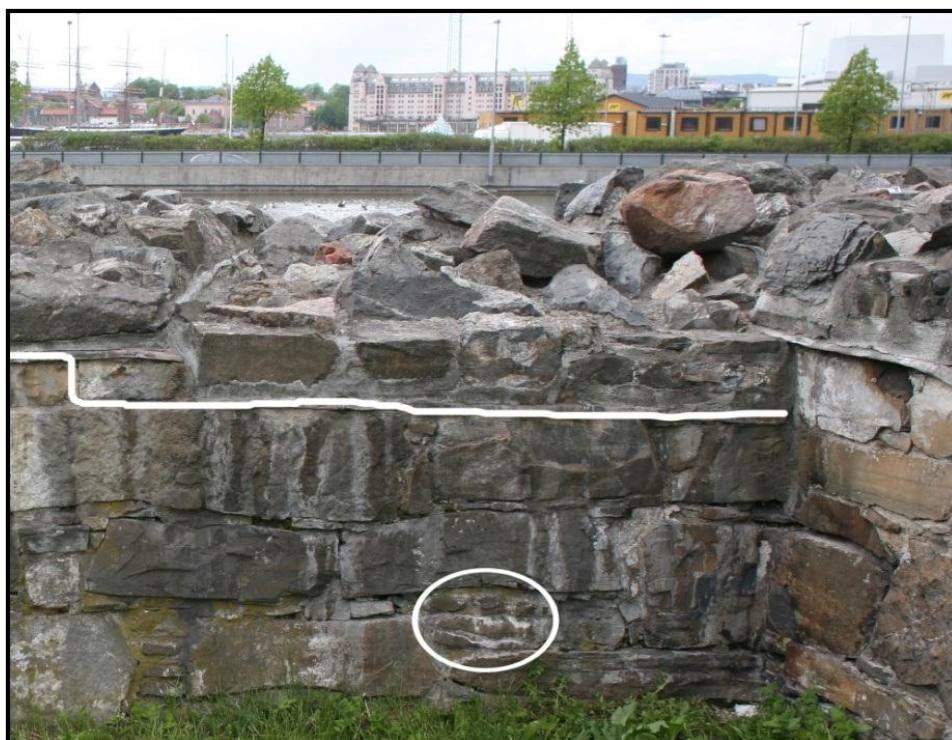
Med unntak av pinningssteinene er det gotiske murverket svært godt bevart. Pinningssteinene markert med turkis farge gjenfinnes ikke på arkivfoto, og er enten nye eller flyttet fra opprinnelig plass. Eksempelvis er enkelte vendt (1) eller flyttet for å gi plass til nye innsettelser (2). I andre tilfeller har større stein erstattet klynger med mindre pinningsstein, slik de overstrekede rundingene viser til.

INDRE VESTVEGG

Utsnitt av foto 79. Sett mot vest. G. Fischer 1935.

Lik indre nordvegg er muren her svært godt bevart. Pinningsstein er gjenbrukt og har opprinnelig posisjon. Streken følger i store trekk membranen, med unntak av 2 dykk.

Utsnitt av foto 86. Sett mot vest. G. Fischer, 1935.

Den bevarte muren følger membranen. Sirkelen angir stein det er vanskelig å gjøre rede for. I arkivfotoene er de gjemt bak den sekundære tørrmuren. Gitt den gode bevaringstilstanden i muren ellers, er det mest sannsynlig at disse er opprinnelige.

INDRE NORDVEGG

Utsnitt fra foto 79. Sett mot nord. Tørrmuren foran den indre nordveggen er sekundær. G. Fischer, 1935.

Muren er svært godt bevart. Den har fått et konserverende avrettingsskift for å rette opp skråningen vestover.

Sirkelen angir pinningsstein som trolig er ny. Utover disse ser det ut til at original pinningsstein er flittig gjenbrukt, samt har beholdt sin opprinnelige plassering.

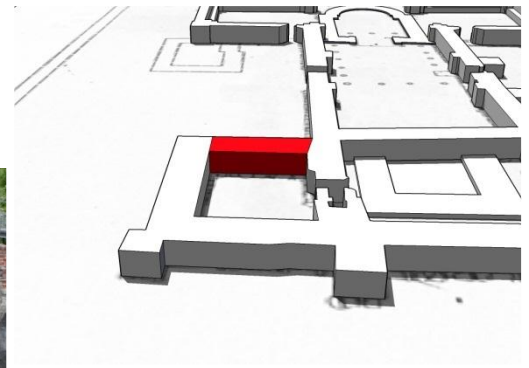

Foto 59. Sett mot øst. Torrsmuren foran nordveggen er sekundær. G. Fischer 1935.

Steinen med "?" må enten være ny eller snudd. I arkivfoto 59 kan man observere at steinen på denne plassen har et kraftig sår i murlivet. Den kan derfor ha blitt snudd. En annen mulighet er at det snarere er 2 steiner, ikke 1. Det er imidlertid vanskelig å tro at man har murt den ene steinen delvis bak den andre. I så fall er steinen med "?" ny.

Bruddsteinene med prikk ligger ikke på opprinnelig plass, men kan være originale. Det er vanskelig å si helt sikkert ut fra arkivfoto.

INDRE ØSTVEGG

Utsnitt av Foto 52. Sett mot øst. G. Fischer, 1935.

Veggen var godt bevart ved utgravingen, men flere steiner har i ettertid blitt tatt ut eller blitt ommurt i ny posisjon. Det er åpenbart tilført en del stein av mindre størrelse for å erstatte de forsvunne steinene og holde jevn høyde på muren.

De 2 steinene med hvit prikk er trolig opprinnelige. De har da imidlertid blitt flyttet. Den nederste har egentlig plassen til gråsteinen umiddelbart på venstre side. Den øverste ser ut til å ha blitt snudd opp-ned og fått plassen til en forsvunnet stein noe over sin opprinnelige posisjon.

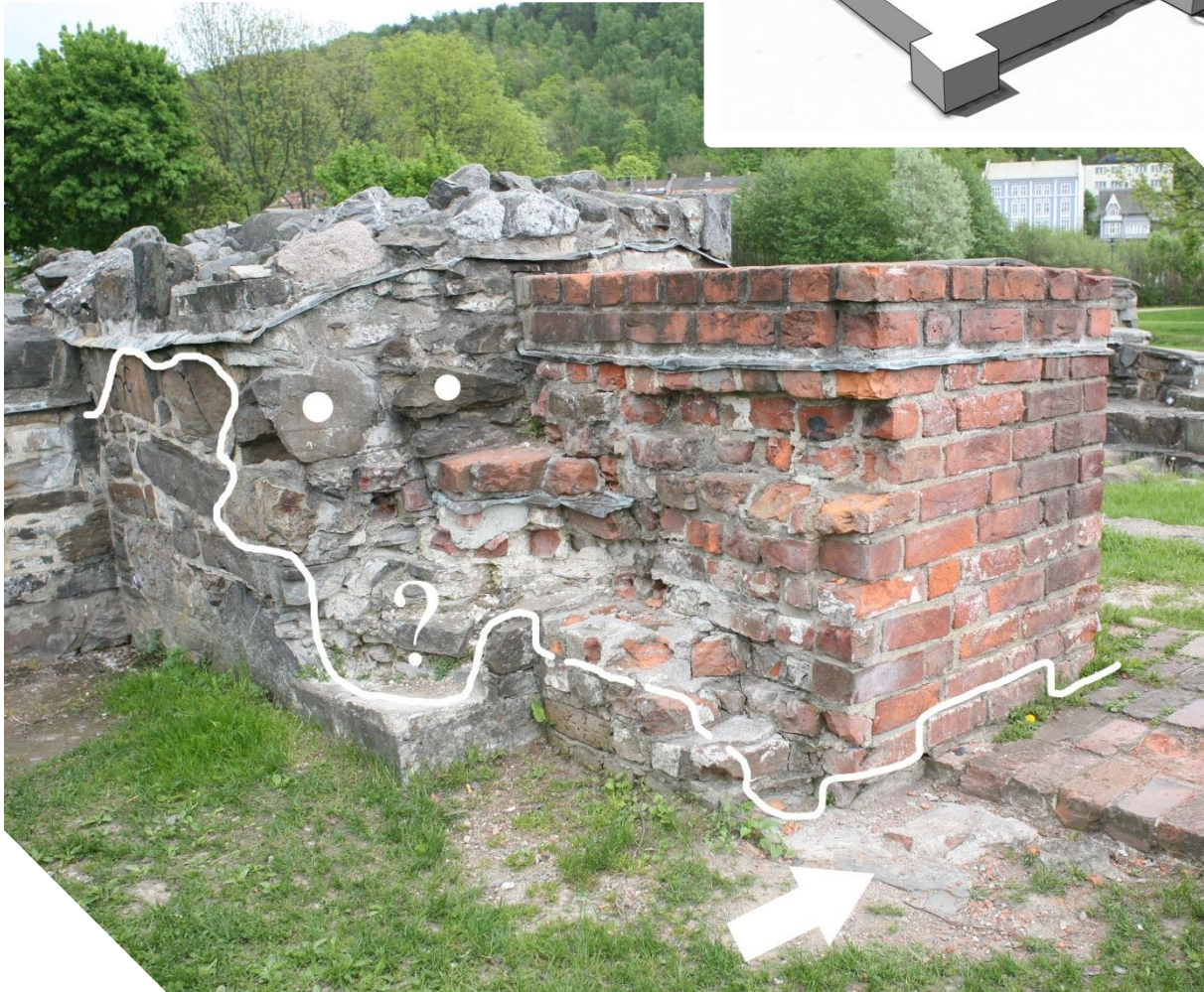
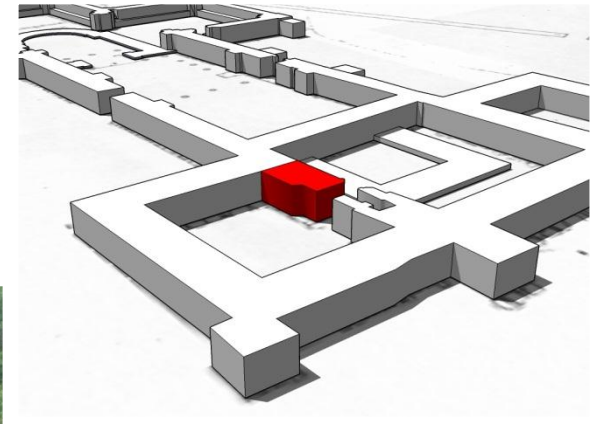
Utsnitt av foto 53. Sett mot sørøst. G. Fischer, 1935.

Også i søndre del av muren er flere stein tatt ut. Det er vanskelig å gjøre rede for om pinningssteinen under strek er opprinnelig. Feltene der de forekommer i dag samsvarer med de opprinnelige.

De 2 steinene med hvit prikk kan være originale stein på noenlunde opprinnelig plass. Den til venstre ser i så fall ut til å ha blitt snudd.

INDRE SØRVEGG

VANGE I TEGLPARTIAL

Det hersker noe tvil omkring hvordan veggen og vangen opprinnelig sto. Den første problemstillingen berører hvorvidt teglpartiet i vestveggen var trukket inn fra murlivet; med andre ord om muren slik den fremkommer i dag er en korrekt illudering. Fischer behandlet ikke temaet⁶⁹, og Christie røper gjennom plantegninger at han ikke tolket murlivet som inntrukket.⁷⁰ Dette muligens fordi et sokkelskift her strakk seg frem til og lengere enn portalvangen (se foto 65 under).

Murlivet må tolkes som inntrukket. Hjørnekvaderen under «?» tyder på det, samt et utstikkende, sokkellignende teglskift under bakken som ligger inntil denne. Over kvaderen lå en hjørnestein til, som nå er forsvunnet; partiet med «?» er derfor ikke synlig på foto. Steinene her er imidlertid trolig originale.

⁶⁹ Fischer 1935, s. 42.

Harry Fett foreslo å flytte teglmurverket, da man på dette tidspunktet trodde NSB ville fjerne brorparten av nordtårnet. Fischer har trolig derfor ikke tatt seg bryet med å tolke teglpartiet.

⁷⁰ Se eksempelvis Håkon Christies tegningskopier av 1963 og 1966 fra mappen *Ai. Maria K.* i Riksantikvarens arkiv.

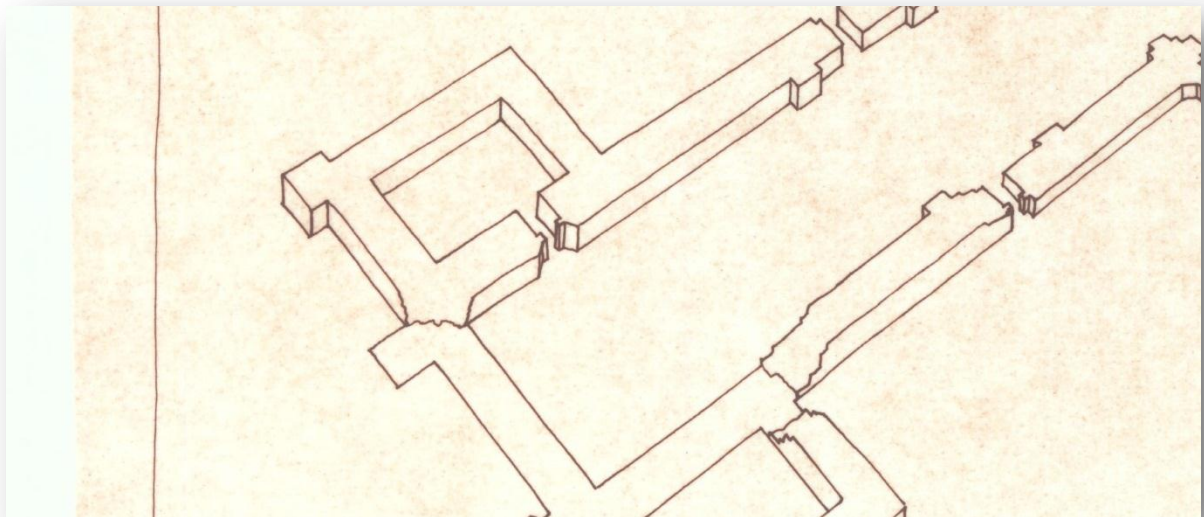
Partiet under stiplede strek er konserverte feil. De 4 skiftene og resten av det forsvunne murlivet lå opprinnelig $\frac{1}{2}$ stein ytterligere fremtrukket mot nord. Streken er stiplede fordi partiet kun stedvis har original stein. Nederste skift har muligens beholdt alle steinene intakt.

Den andre problemstillingen angår teglportalens vange. Ytre skall var ved utgravingen i 1935 revet til nederste skift, med unntak av et mulig $\frac{1}{2}$ steins langt og $1\frac{1}{2}$ steins bredt fremspring i 4 skift i søndre ende (se foto 54, delvis gjemt bak sekundær mur i venstre hjørne). Dersom vangen ikke har hatt fremspring, og det vi ser er en tilfeldig velbevart del av en flat vange, så er den opprinnelige situasjonen i tråd med konserveringen. Hvis vangen derimot har hatt fremspring, hviler konserveringens ytre skall på et enslig teglsteinsskift i bunnen som opprinnelig ville fremstått lik et fremtrukket «sokkelskift» (se de 2 bevarte løperne over teglgulvet) for et opprinnelig ytre teglskall som nå er gjemt bak konserveringsskallet. Det er uklart hva Christie tenker om saken, da han feilaktig har tegnet inn et smalt fremspring (ikke $1\frac{1}{2}$ bredt) i sine plantegninger, samtidig som han var med på å konstruere en flat vange under konserveringen i 1962. Situasjonen så annerledes ut for Christie, da det antatte fremspringet som sto i 1935 var forsvunnet i 1961.

Merk at teglmuren i *avtrappet* grad har mye av det indre skall bevart i opp til 10 skift, og at original stein trolig stedvis ligger i dagen. Det gjør også deler av bruddsteinmuren og murkjernen bak, der de 2 steinene med hvite prikker er åpenbare.

Den hvite pila angir en opprinnelig mørtelkledd helle som viser hvordan teglgulvets underlag var ordnet.

Smyget mellom vangen og ytre murliv i nordtårnet/indre murliv i det gotiske skipet behandles under kapittelet «Nordtårnet».

Utsnitt av perspektivtegning tolker teglportalens mulige fremspring i østvangen som smalere enn tilsvarende i vestvangen. Indre murliv i nordtårnets sørvegg er ikke inntrukket, noe som må være en feiltolkning. Tegning av Håkon Christie, 1963, fra mappen *A1. Maria K.* i Riksantikvarens Arkiv.

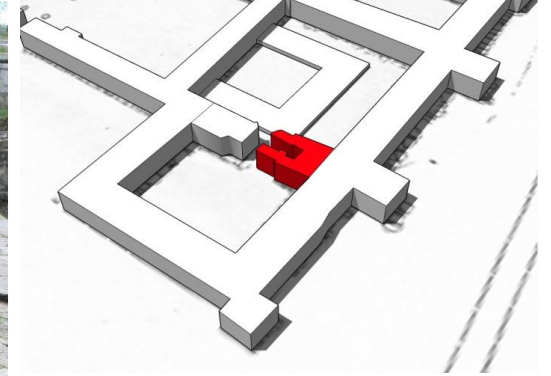
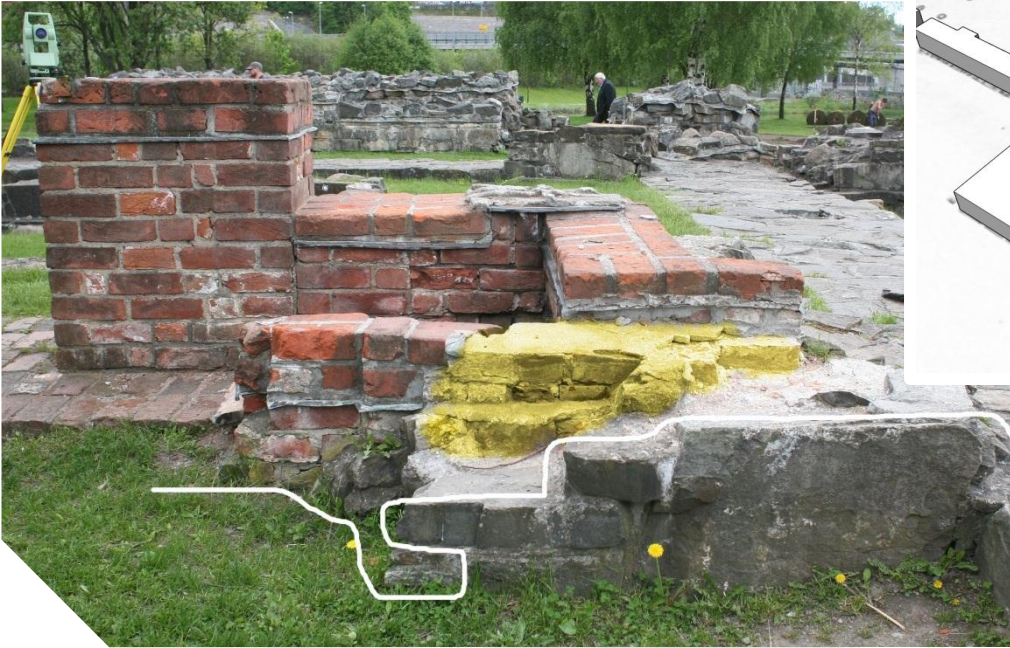

Foto 76. Sett mot sør. Indre sørvegg består av bruddsteinsmur avløst i vest med en inntrukket teglmur som ender i en åpning mot skipet. G. Fischer, 1935.

Foto 54. Sett mot sørøst. Åpningen i sørveggen med en mulig fremspringende 1,5 stein bred vange sees til venstre i bildet. Rester av trappen til høyre i bildet. G. Fischer, 1935.

INDRE SØRVEGG OG TRAPP

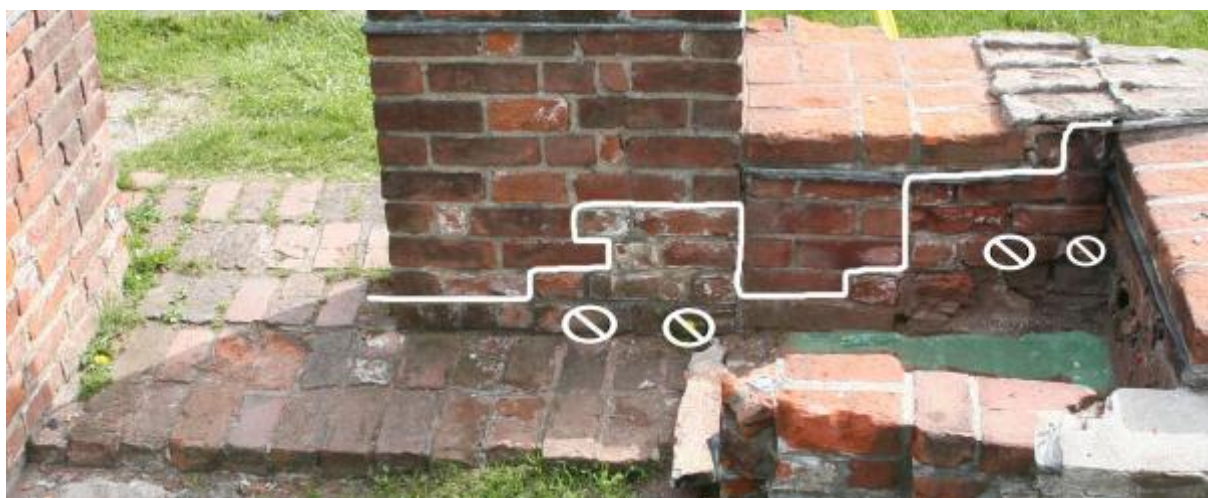
Bruddsteinmuren er nesten helt borte, med kun noen rester bevart mot hjørnet i øst (se arkivfoto 54 ovenfor).

Teglsteinene markert med gult må tolkes som originale, og har hatt konserveringsskift over seg som nå er borte. Merk at flere stein under kobbermembranen også er originale.

Murlivet er bevart i opp til 4 skift (egentlig 5, da ett ligger skjult under teglgulvet), men teglsteinen er svært skadet. Stein «1» lå opprinnelig skjult bak en forsvunnet murflukt i søndre trappemurliv, som ikke bøyde av sørover og som kan ha fungert som vederlag for et trappetrinn i tre. De to steinene merket «!» kan være originale, men må være flyttet for å støtte opp under nordvngen i trappesmyget.

Vestre vange og teglgulv

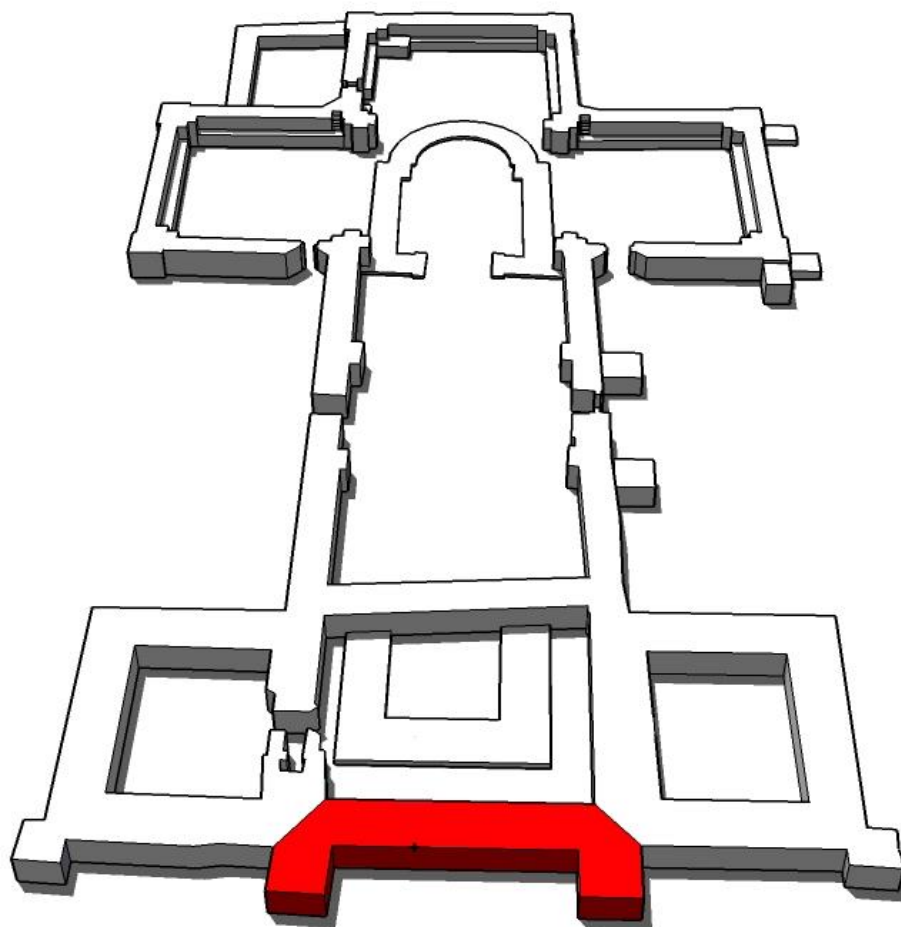

Utsnitt av foto 85. Sett mot sørvest. Trappen i nordtårnets sørmur. G. Fischer, 1935.

Den hvite streken angir teglstein som følger opprinnelig skiftegang og trolig er originale. Merk at noen kan være nye, og tilsvarende at enkelte teglsteiner over strek kan være gjenbrukte middelalderstein. Overstreket runding viser til stein som må være satt inn sekundært. Muren er konservert med opp til 9 skift, noe som stemmer med den funne skifthyden. Det er således bevarte teglstein i indre skall helt opp til kobbermembranen.

Teglgulvet ser ut til å være godt bevart og med få utskiftninger; ingen nye kan tydelig observeres. Flere av steinene strekker seg under tilstøtende murliv, samt har mindre ujevnheter i høyde og støt som stemmer overens med de på arkivfoto.

VESTFRONTEN

Illudert vestvegg

Kraftige sokler

Nordre pilar revet ned til fundament

3 bevarte skift i søndre pilar

Forsvunnet teglportal

PILAR 3

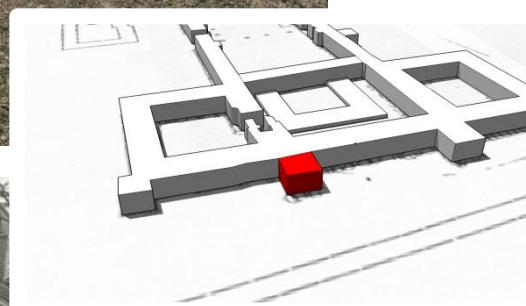

Foto 87. Sett mot nordøst. G. Fischer, 1935.

Pilaren har kun bevart deler av fundamentet.⁷¹ Den rekonstruerte pilaren har fått en sokkel i 3 skift og ett skift av pilarens murliv. Pilar 3 er murt etter forbilde av den bedre bevarte pilar 2.

Manglende fotodokumentasjon gjør det vanskelig å spore originalt materiale. Det er imidlertid sannsynlig at mye stein i "fundamentskiftet" er gjenbrukt (se foto 36 og 56), samt de utraste steinene nedenfor.

⁷¹ Fischer 1935, se s. 38.

Utsnitt av foto 56. Vestfronten med pilar 3. G. Fischer, 1935.

Foto 36. Sett mot vest. Fundamentrestene av pilar 3 sett ovenfra. G. Fischer, 1935.

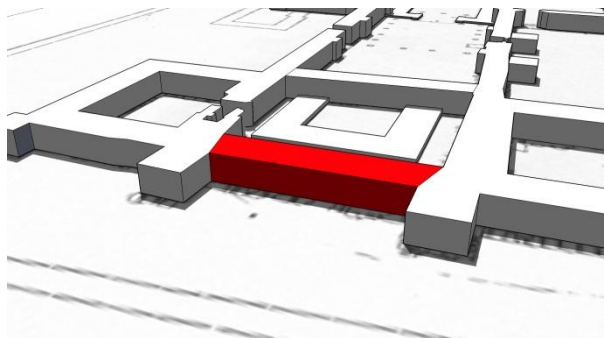
VESTFRONTEN MELLOM PILAR 2 OG PILAR 3

Kun fundamentet er tilbake av vestfronten. Den ligger under en rekonstruksjon av murflukten, og er delvis fremme i dagen på vestsiden. Rekonstruksjonen hadde store skader da den ble undersøkt i 1999,⁷² og disse ble senere reparert.

Ved avdekkingen i 1935 noteres det at muren kun har bevart det underste rullesteinsfundamentet, samt "enkelte steder litt av sokkelfundamentet [...]". Dette sokkelfundamentet blir i samme vendingen også kalt "nederste skift av sokkelfremspringet over fundamentet".⁷³ Det vises her til resten av sokkelen som stedvis ligger i dagen mellom pilarene.

Det er antatt at sokkelen i pilar 2 – som ligger i høyde med hellesteinsrestene på utsiden av kirken (se arkivfoto 56, 57, 58; ikke de lavereliggende, omfangsrrike hellerestene) og noe under gulvrestene innenfor (se foto 61) – angir terrenghøyden slik den fremsto da teglkirken sto ferdig.⁷⁴ Den rekonstruerte muren er hevet noe over sokkelen i pilar 2, og angir med det noenlunde terskelhøyden i teglkirken.

⁷² Molaug 2006, se punkt 3.1.9.

⁷³ Fischer 1935, s. 30

⁷⁴ Fischer 1935, s. 30

Foto 57. Sett mot sør. Vestfrontens fundament. G. Fischer, 1935.

Foto 58. Sett mot nord. Vestfrontens fundament. G. Fischer, 1935.

FOT. 61. MARIK. OSLO. 1935. B. F.

Foto 61. Sett mot sørvest. Rester av sent gulvlag i teglkirken med pilar 2 i bakgrunnen. Gulvlaget er fjernet. G. Fischer, 1935.

PILAR 2

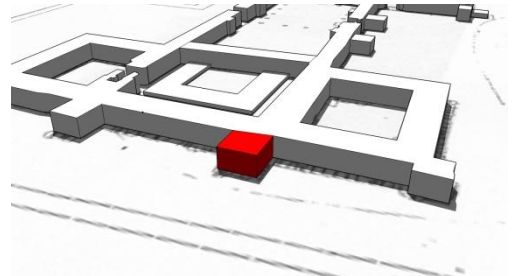

Foto 30. Sett mot sør. Pilar 2 med sokkel. G. Fischer, 1935.

Den nordre siden av pilar 2 har bevart alle bruddsteiner.

Det gule partiet angir 2 pinningssteiner, samt 2 mindre bruddsteiner som trolig ikke har opprinnelig plassering. Det er også mulig at disse steinene er nye.

Foto 29. Sett mot øst. Detalj av pilar 2. G. Fischer, 1935.

Muren over sokkelen er godt bevart, men har mistet en del mindre steiner i øvre skift; 3 stykker i midten av pilarens murliv, samt en rekke steiner murt under den øverste hellen til høyre (se foto 29). Denne hellen ligger i dag over en bruddstein i det søndre murlivet, og *henger* i luften der disse mindre steinene opprinnelig lå (se omarbeidet foto ovenfor).

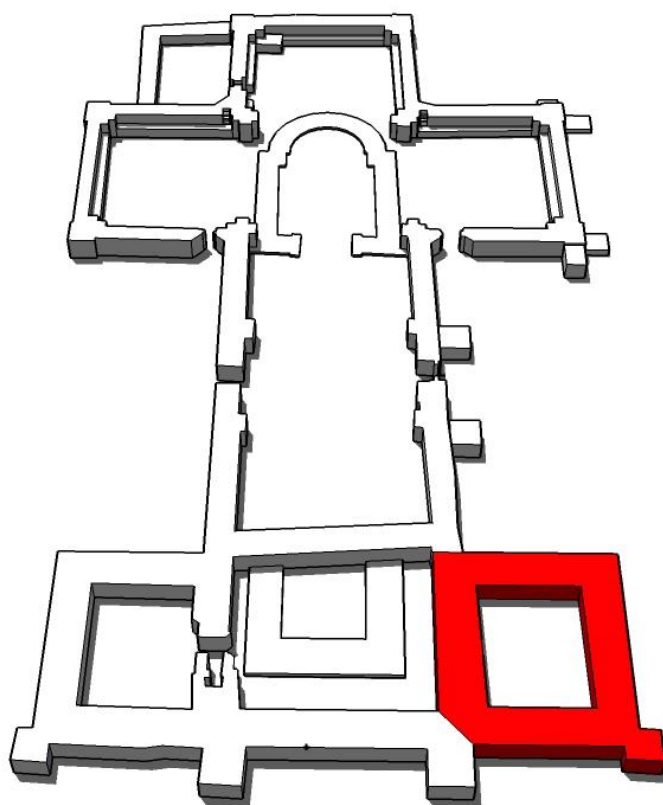
Hvis det finnes relevant for konserveringen, bør disse forsvunne steinene rekonstrueres korrekt etter foto 29.

Den gule markeringen viser til usikkerheten omkring sokkelsteinenes originalitet. Det nederste skiftet er ikke synlig, med unntak av den nordvestligste bevarte hjørnesteinen. Det kan se ut til at det er tilført mye ny stein i nederste skift. I øverste sokkelskift er steiner flyttet på og byttet ut. Eksempelvis er den sørvestre hjørnesteinen erstattet med en nymuring av flere mindre steiner. Den nordvestre hjørnesteinen i øverste sokkelskift må være byttet ut, muligens med steinen umiddelbart til høyre for seg.

Foto 90. Sett mot sør. Pilar 4 med Thor Olsens arklåve i bakgrunnen. G. Fischer, 1935.

SØRTÅRNET

Illudert nordvegg

Utrevet parti i sørveggen

Godt bevart murverk i vestveggen

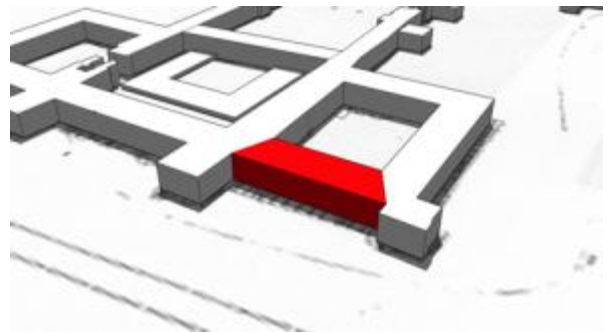
Hjørnepilar med kraftig fundament

YTRE VESTVEGG

Foto 25, 26 og 27 smeltet sammen. Bruddsteinmuren strekker seg fra pilar 2 til hjørnepilar 1. G. Fischer, 1935.

Med unntak av noe forsvunnet pinningsstein er muren svært godt bevart. I gitte områder er det vanskelig å gjøre rede for om den pinningssteinen vi ser i dag er original. Noen steder er det imidlertid åpenbart satt inn nye steiner, som det gulmarkerte partiet med overstreket runding. Her er det tilført materiale fordi steinen under skaper en lomme inn i murverket i sin øverste del, samtidig som steinen umiddelbart til høyre er flyttet noe fra sin opprinnelige plass.

Pinningssteinene markert i gult under øverste skift er for det meste originale, men er delvis flyttet på og har fått tilført noe ny stein; det er trolig tilfelle i eksempelvis armen som svinger seg oppover til høyre.

Ingen av de opprinnelige sokkelsteinene i øverste sokkelskift kan gjenkjennes på arkivfoto. Mulige unntak er de 2 steinene med hvite piler. Det nedre sokkelskiftet er høyst sannsynlig originalt. Likeledes de løse steinene rundt sokkelen.

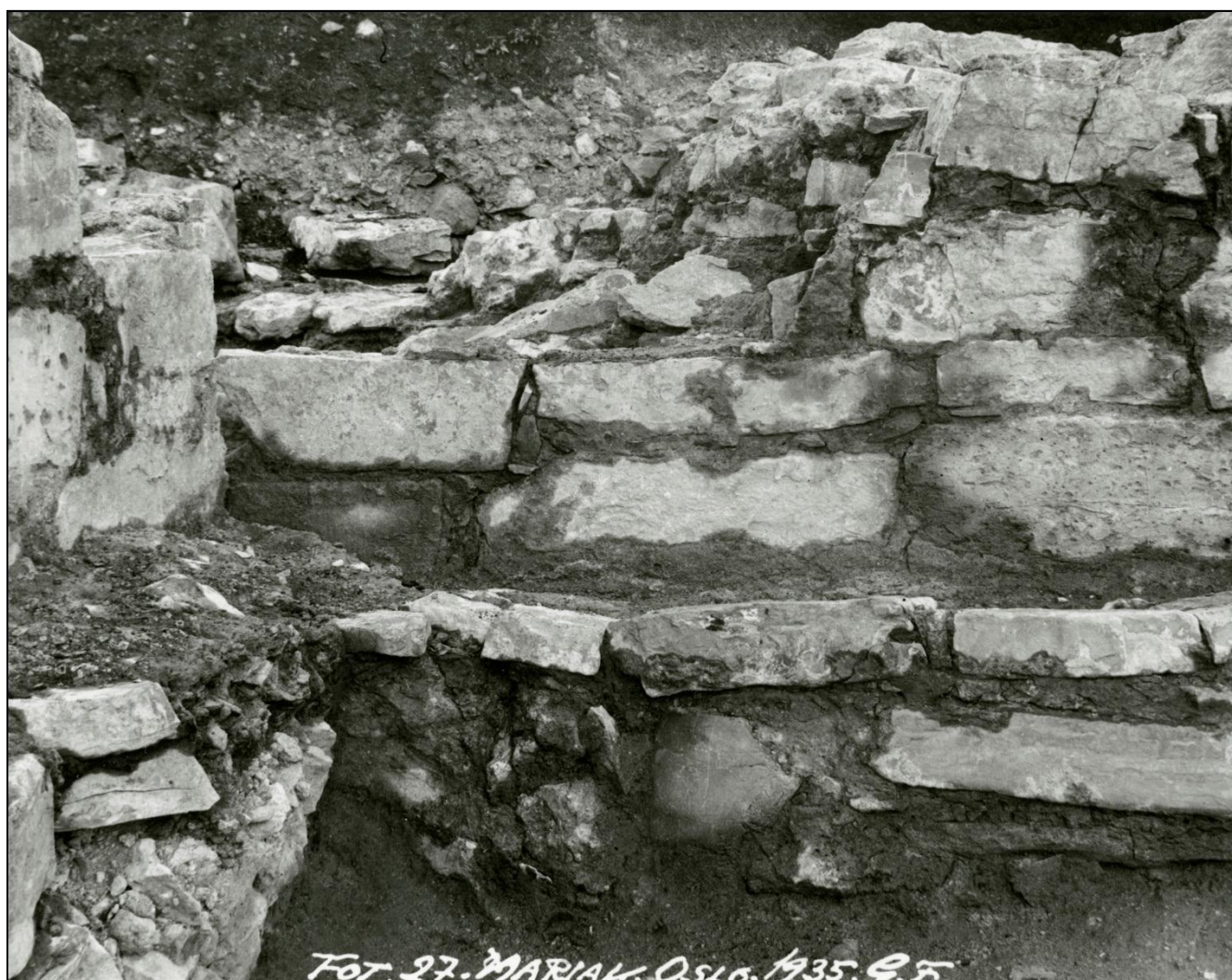

Foto 27. Nordre del av ytre murliv i søndre tårns vestvegg. G. Fischer, 1935.

Foto 26. Midtre del av ytre murliv i søndre tårns vestvegg. G. Fischer, 1935.

Foto 25. Søndre del av ytre murliv i søndre tårns vestvegg. G. Fischer, 1935.

PILAR 1 + VESTRE PARTI AV YTRE SØRVEGG

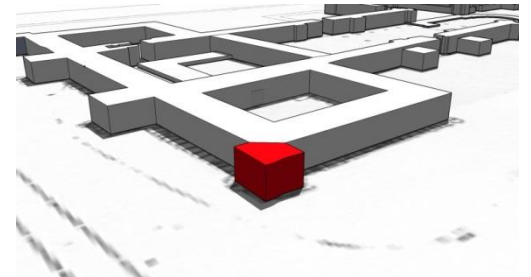

Foto 23. Sett mot sør. Pilar 1 med det tydelig utspringende fundamentet som i dag delvis ligger i dagen. G. Fischer, 1935.

Nordre og vestre side av pilar 1 mangler to hjørnekvadre, som er erstattet av betongkopier. En bruddstein i øverste skift har blitt erstattet av 3 mindre.

Merk at steinene omkring pilaren er rester etter fundamentet. De er trolig presset opp av tårnets tyngde (se kapittelet «Bygningshistorie»).

Foto 24. Sett mot øst. Sørtårnets hjørnepilar (pilar 1). G. Fischer, 1935.

Foto 20. Sett mot nord. Pilar 1 og tilhørende fundament. G. Fischer, 1935.

Søndre side av pilaren har 2 hjørnekvadere av betong som forestiller de forsvunne.

De 3 steinene med stor prikk later til å illudere 3 flate heller trukket noe bak fra murlivet. De har riktig plassering, men ligner ikke de originale. Det bør likevel tas høyde for at de kan ha blitt snudd eller vendt.

De 2 mindre hvite prikkene angir stein som ligner de opprinnelige fra arkivfoto. Andre originale steiner fra murkjernen kan ikke observeres, men det er mulig at noen flere ligger i dagen.

Sirkelen angir ny pinningsstein.

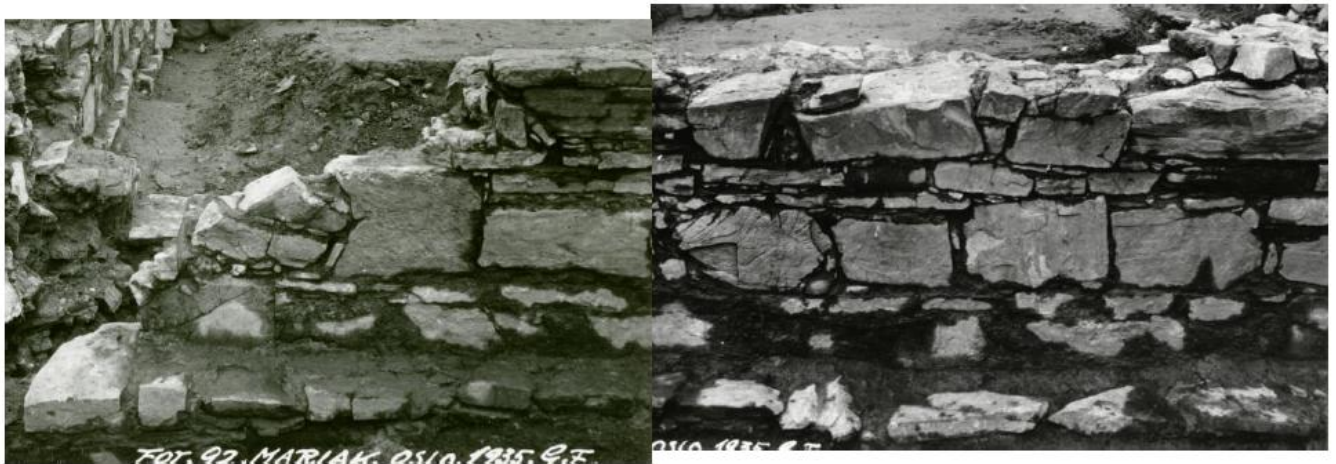

Foto 92 og 93 smeltet sammen. Sett mot nord. Sørtårnets ytre sørvegg med det utraste partiet i vest. G. Fischer, 1935.

Ved konserveringen har muren fått mye ny stein og originalt materiale har blitt flyttet på. Illustrerende eksempler er stein nummer 1 og 2. Nummer 1 lå opprinnelig i øverste skift, slik man kan se på foto 93 ovenfor. Nummer 2 lå opprinnelig noe over og venstre for nåværende plassering, der det i dag forekommer en sekundær kampestein.

Stein nummer 3 angir en helle (eller avhugget del av en lengre helle) som har blitt flyttet horisontalt for å passe inn i konserveringens sekundære skiftegang.

Det gule partiet angir mindre stein som ikke gjenkjennes i arkivfoto. Her kan det være innmurt original stein med ny plassering, men flere er trolig nye.

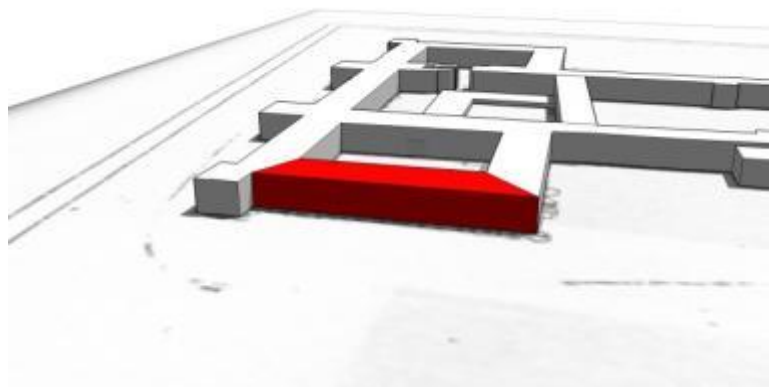

Foto 94. Sett mot nordvest. Østre del av sørtårnets sørmur. G. Fischer, 1935.

Fortsettelsen av tårnets sørmur er ryddigere sammenlignet med den vestre delen av samme mur. Det innebærer at bevart original stein ikke har blitt flyttet fra opprinnelig plassering.

Overstreket runding angir ny stein, mens den større sirkelen viser til 3 pinningsstein uten opprinnelig plassering, men som kan være originale. Generelt hersker det noe tvil om pinningssteinenes originalitet, da flere er dekket av jord på foto 94. De aller fleste ligger imidlertid der de lå ved avdekkingen. Den øverste orthocerkalksteinen/hjørnekvaderen over hvit strek har trolig falt ut og blitt satt på plass igjen under konserveringen 1961-1963.

YTRE ØSTVEGG

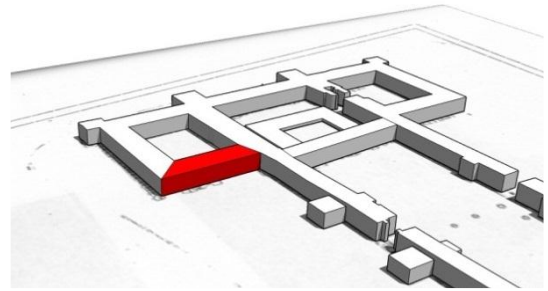

Foto 95. Sett mot sørvest. Østveggen i sørtårnet delvis utgravd. G. Fischer, 1935.

Angivelsen av originalt materiale kan her kun bli omtrentlig, da tilstrekkelig fotodokumentasjon mangler. Det er kun de øvre delene som er synlige i foto 95, men trolig er det aller meste av muren bevart.

Den stiplede streken angir usikkerhet omkring hvor grensen her går mellom originalt og nytt materiale

Det nederste skiftet som fortsetter alene i nordre del, er murt opp for å illudere opprinnelig murflukt. Det kan ha blitt brukt original stein, men de er trolig nye og stammer fra konserveringen på 1960-tallet. (Se redigert foto under "Indre østvegg", her ser man disse bakfra).

INDRE ØSTVEGG

Utsnitt av foto 97. Sett mot øst. G. Fischer, 1935.

Under halvparten av østveggen er bevart. Den har et betydelig sår i nordre del, som delvis skyldes en moderne nedgraving for kloakkrør. Her er murflukten gjenskapt med ny stein. Rekonstruksjonen av midtpartiets bruddsteinmur er definert av murkjernens utstrekning og høyde.

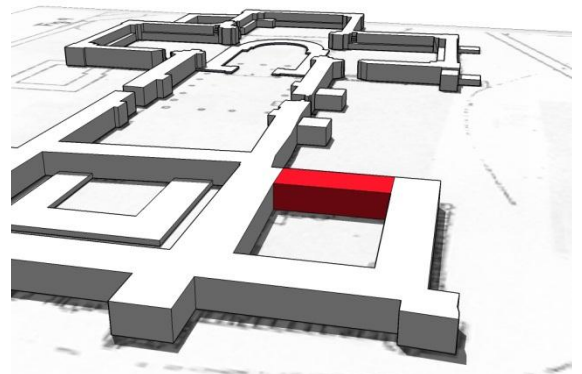
Den øverste sirkelen angir 2 pinningsstein uten opprinnelig plassering. De er trolig originale, og har da *byttet plass* (se foto 97).

Pilen viser til en slags sokkelstein som ikke kan gjenfinnes i arkivfoto.

De 2 til venstre for denne er trolig opprinnelige.

Den nedre sirkelen angir 2 pinningsstein som trolig er nye.

”?” kan være middelalderstein, men har i så tilfelle fått ny plassering.

Det kan ikke observeres originalt materiale i dagen i den konserverte murkjernen.

Foto 96. Sett mot sør. G. Fischer, 1935.

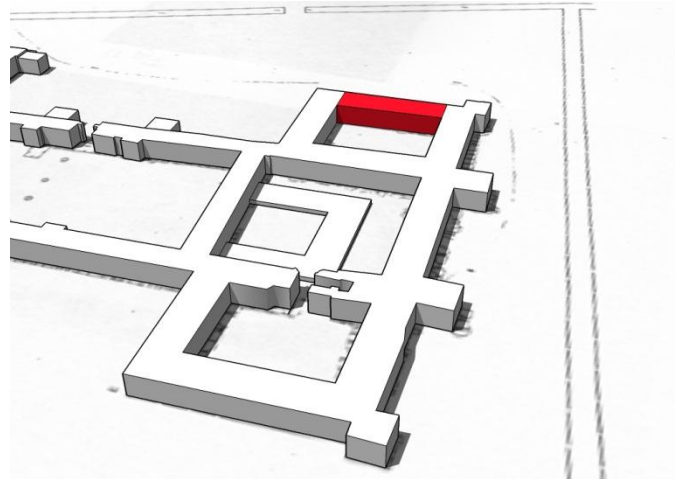
INDRE SØRVEGG

Muren er godt bevart i østre parti, mens vestre del stedvis kun har murkjernen tilbake.

Det gule partiet viser til stein som ikke har opprinnelig plassering. De kan stamme fra det øverste skiftet i den avdekkede muren (se foto 96). Steinen merket med en hvit sirkel på begge bildene kan nettopp antyde en slik gjenbruk. Den har opprinnelig ligget innenfor murflukten, men er flyttet til øverste skift under membranen.

Minst 2 originale steiner i den konserverte murkjernen kan observeres. Den med gult omriss har trolig vært del av indre murverk og er åpenbart flyttet noe vestover. Steinen med grønt omriss ser ut til å være del av murkjernen. Den har trolig opprinnelig plassering.

Fischer nevner to kjellere («A» og «B») med trapper i sørtårnet eller gripende inn i sørveggen.⁷⁵ Trolig etterreformatorkiske. Det er uklart nøyaktig hvor de befinner seg, men de kan noe å gjøre med det revne partiet inn mot vestveggen.

⁷⁵ Fischer 1935, s. 8-9, 11. Skisse i originaldagbok 18 s. 5 kan antyde et kjellerrom på sørsiden av tårnet.

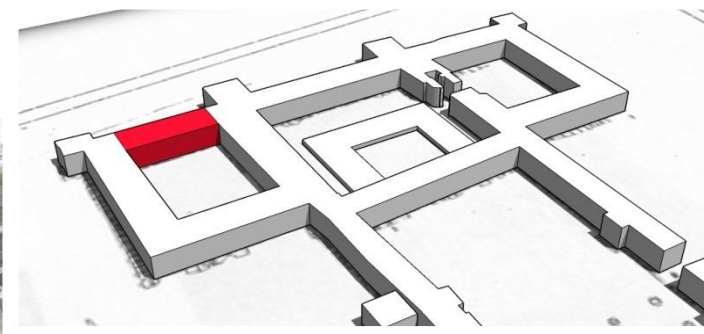

Det er vanskelig å gjøre rede for om hvorvidt det er originalt materiale i dagen i den konserverte murkjernen. Det samme gjelder illuderingen av *murkjerneflukten* på bakkeplan. Utstikkeren har utvilsomt nypåført stein (se beskrivelsen av ytre sørvegg), men minst 1 stein – angitt med hvit runding – må tolkes som original.

Merk at de 2 sokkelsteinene med hvite prikker trolig er originale.

I bakgrunnen skimtes en frittstående, finhugget profil- eller innfatningsstein av stor bygningshistorisk verdi.

INDRE VESTVEGG

Utsnitt av foto 98. Sett mot vest. G. Fischer, 1935.

Muren har et sår fra den utraste sørveggen. Tilbake står kistemuren med mye original stein i dagen. De steinene som sikkert kan identifiseres på arkivfoto (92, 98) er merket med hvite prikker. Imidlertid bør alle steinene i det utraste partiet behandles som originale, da det stedvis ikke er mulig å gjøre rede for bevaringstilstanden. Ett unntak; den ikke-markerte midtre delen av det utraste partiet må tolkes som sekundært (se *hullet* i foto 98).

Steinen med "?" kan være opprinnelig.

Foto 99. Sett mot vest. Vestveggen med sokkel og fundament. G. Fischer, 1935.

Muren er svært godt bevart, med kun 2 dykk under membranen. Dykket på midten viser til en stein som ikke tilhører den opprinnelige skiftegangen, men ved avdekkingen kan den ha ligget foran nabosteinen (se foto 99), som nå ligger umiddelbart til venstre. Om dette er samme steinen er likevel uavklart.

Det er ikke utvetydig hvorvidt alle pinningssteiner er originale. De fleste ser likevel ut til å ha bevart sin opprinnelige plassering, mens den med "?" er flyttet noe, gitt at den er original.

De mindre steinene og pinningssteinene angitt med overstreket runding er nye.

INDRE NORDVEGG

Foto 100. Sett mot nordvest. Legg merke til rester av et teglparti i indre skall i muren. Partiet taler for en hittil oversett trapp lik den i nordtårnet. G. Fischer, 1935.

Svært lite står igjen av muren. Med unntak av det vestre parti er den helt rekonstruert. Det bevarte murverket i hjørnet har fått tilført stein i de øvre deler. Merk at noen av de uten hvit prikk likevel kan være originale, men at de i så fall må ha vært flyttet. Mer sannsynlig er det at de er nye, da det ikke er gjort forsøk på å gjenskape den opprinnelige skiftegangen.

Det er her også tatt med noe av skallet i den bevarte ytre nordvegg. Det gule feltet viser til steiner som kan være originale, uten at det lar seg bestemme ut fra arkivfoto. Rester etter et teglparti i indre skall av ytre nordvegg er fjernet.

Hellen med gul prikk er vendt. Den sorte pilen angir det karakteristiske hakket som på foto 100 henvender seg vestover, og ikke mot øst, slik den ligger i dag.

Steinen med "!" er original, men har blitt flyttet fra opprinnelig liggende stilling umiddelbart under hellen.

Det har trolig vært en vindeltrapp i muren inn mot vestveggen (se kapittelet «Bygningshistorie»).

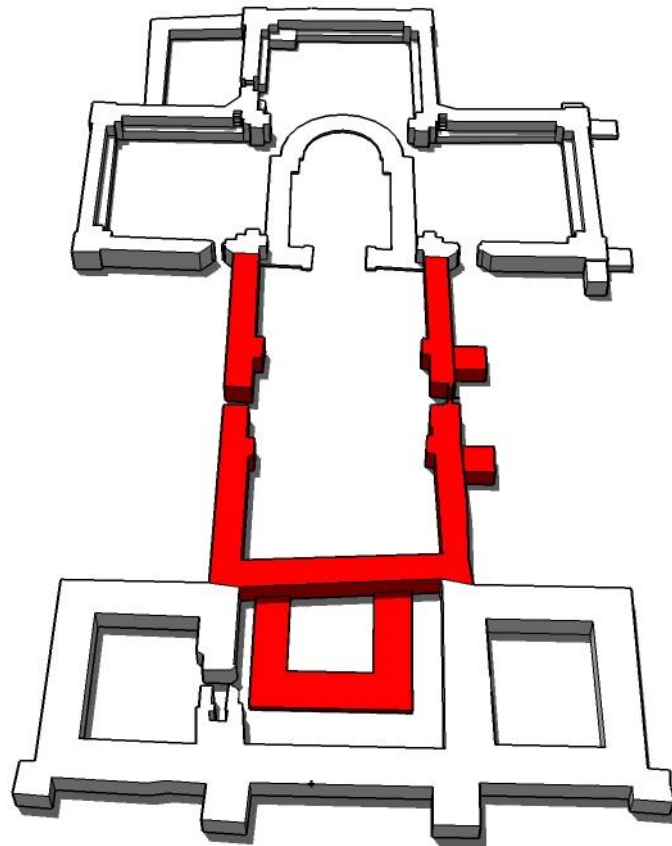

Foto 111. Sett mot nordvest. G. Fischer, 1935.

Det kan ikke observeres noen originale steiner i den rekonstruerte østre del av muren.

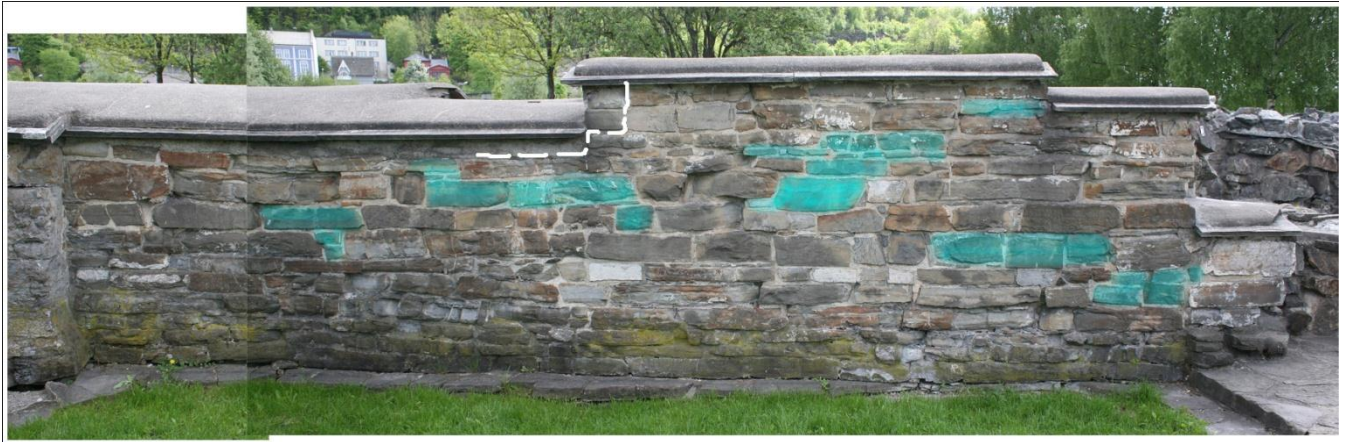
ROMANSK SKIP

ROMANSK VESTTÅRN

- Kun bruddsteinsmur
- Delvis bevart sørportal
- 4 lisener
- Illudert vestvegg
- Trolig 2 byggetrinn
- Synk i nordvestre hjørne
- Indre murliv rekonstruert i tårnet
- 2 støttemurer i sør

INDRE SØRVEGG (fra romansk vestvegg til lisene 4)

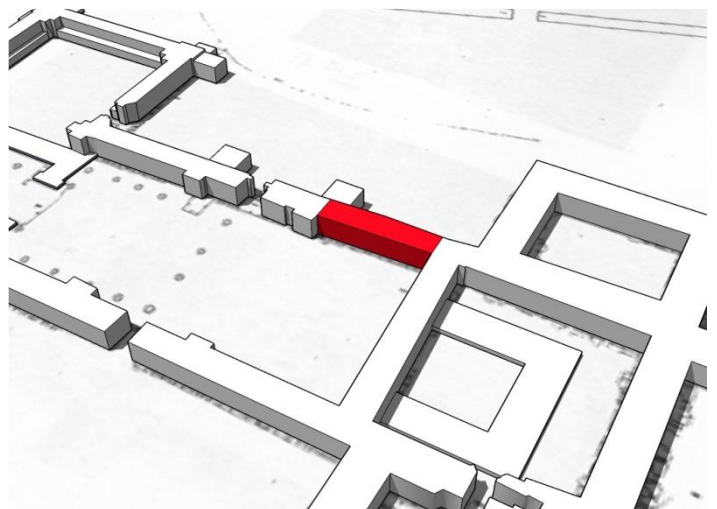

Utsnitt av foto 10. Sett mot sør. O. Olsen/H. Christie, 1961.

Deler av muren ble nymurt på 1960-tallet, noe som er tydelig i partiene markert med turkis; her forekommer ikke den opprinnelige skiftegangen og ny stein er høyst trolig satt inn. Vi må tro at stein også har blitt flyttet og byttet ut andre steder, men her er det mer usikkert. Over store deler av muren er skiftegangen forflyttet noe, men de nedre skift og partiet fra den stiplede streken og østover ser ut til å være godt bevart.

Den stiplede streken angir omtrentlig det utraste partiet på foto 10 over.

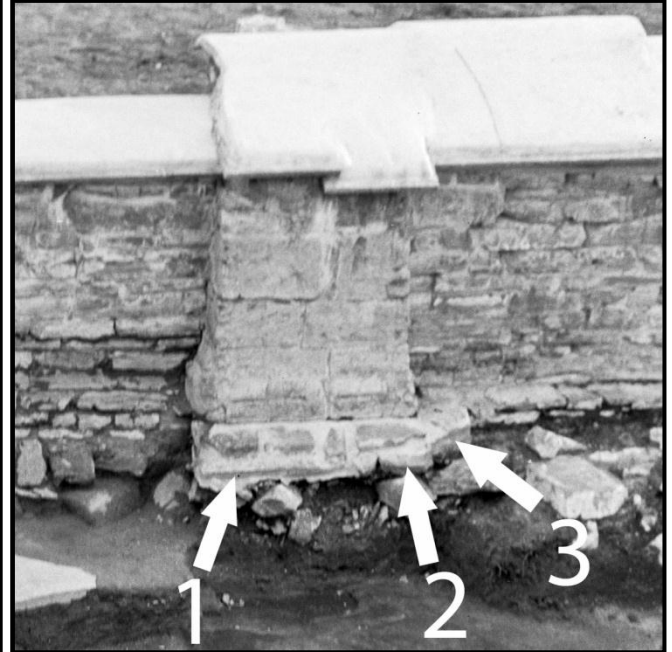
Merk at den vestligste delen av muren med utstikkende kalkheller og sokler nordover er del av skipets vestvegg.

Utsnitt av foto 38. Sett mot sør. Sørveggen i skipet med lisene 4. O. Olsen/H. Christie, 1961.

LISENE 4

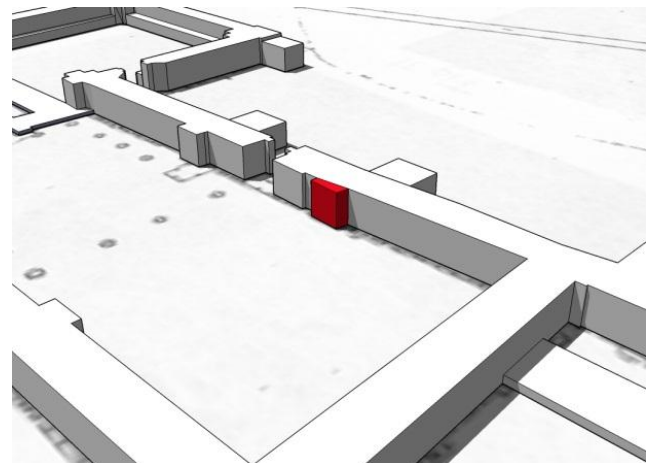

Utsnitt av foto 275. Den allerede konserverte lisene 4 sett mot sør.
O. Olsen/H. Christie, 1963.

Lisene har 3 nye pinningsstein, angitt med overstreket runding. Det har også vært foretatt et par småreparasjoner på høyre vange i nest nederste skift. De øvrige steinene er originale, men har fått skader etter avdekkingen på 1960-tallet. Dette gjelder særlig vulsten i nederste skift.

Under det nederste skiftet har konservator anvendt 3 understøttende heller (1,2,3) for en rekke steiner som trolig har illudert en opprinnelig sokkel (se arkivfoto 275).

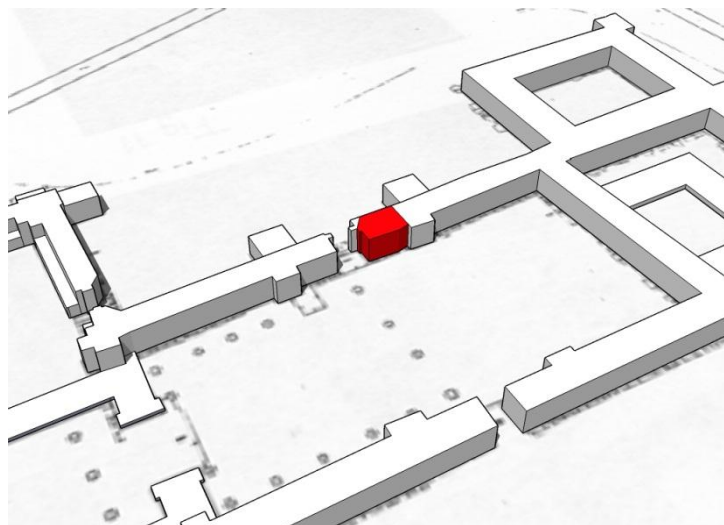
I dag ser man restene av kalksementmørtelen på disse 3 steinene. Det er vanskelig å gjøre rede for hvorvidt hellene eller sokkelsteinene er originale; ingen ligger imidlertid i opprinnelig posisjon (se arkivfoto 38).

Utsnitt av foto 38. Lisene 4 sett mot sørøst. O. Olsen/H. Christie, 1961.

INDRE SØRVEGG (fra lisene 4 til sørportal)

Den beskjedne fotodokumentasjonen antyder at steinene markert med turkis er nye. Det kan være sekundært materiale andre steder, særlig blant de mindre steinene i partiet over fargeleggingen. Hjørnesteinene er opprinnelige.

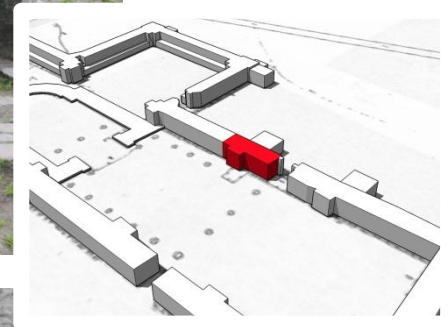
Materialet i den fremspringende murkjernen er trolig opprinnelig.

Utsnitt av foto 20. Indre sørvegg i skipet sett mot sørvest. O. Olsen/H. Christie, 1961.

INDRE SØRVEGG

(med portalvange, antatt steinalter og lisene 3)

Utsnitt av foto 276. Sett mot sør. Indre sørvegg med portal, lisene 3 og antatt steinalter. O. Olsen/ H. Christie, 1963.

God fotodokumentasjon av murene før konserveringen i 1961/1962 mangler. Muren ser i dag nær uforandret ut fra denne konserveringen. Trolig er de aller fleste steinene opprinnelige, men partiene med turkis farge angir partier der det kan være lagt inn ny stein for å skape horisontale flater. Angivelsen må bli omtrentlig.

Med unntak av betongkopien av en forsvunnet hjørnestein, er steinene i dørvangen trolig originale. Merk at gulvhellene er bevarte og viser kirkens gulvnivå i romansk tid; hellene er på samme høyde som underkant av lisenens nederste skift.

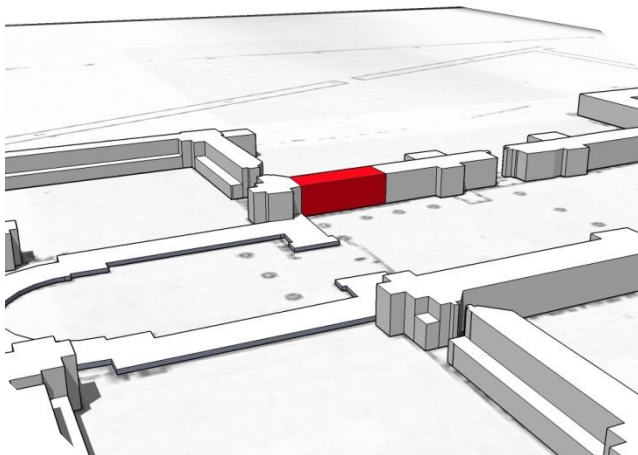
Det antatte alterets⁷⁶ 3 store steiner som nå ligger i dagen, er opprinnelige. Det er mer tvilsomt om alle de mindre nymurte steinene i søndre del har opprinnelig plass. Det er vanskelig å si noe sikkert om dette.

⁷⁶ Christie 1963, s. 46.

Foto 171. Sett mot sørvest. Et antatt alter inntil indre sørvegg i skipet er omkranset av små klynger av teglgulvrest. Foran kan man se et senere fjernet tegltrinn som strakk seg fra nordveggen til sørveggen i skipet (se kapittelet «Terreng og kulturlag»). H. Christie/O. Olsen, 1963.

INDRE SØRVEGG (frem til romansk kor)

Det foreligger ikke tilfredsstillende fotodokumentasjon av muren før konservering. Kun deler av muren kan skimtes i foto 20 (se over) og på foto 138 er konserveringen godt i gang. Det ser imidlertid ut til at de aller fleste steinene er opprinnelige. Pinningssteinene er det vanskelig å si noe om. Murverket er preget av kvaderlignende kalksteiner med innslag av rød gneis, og er antatt å tilhøre en tidligere romansk bygningsfase sammenlignet med murkarakteren vestover med kalkheller i lave skift.⁷⁷

De turkise feltene angir et parti som må være murt opp på 1960-tallet, trolig med kun originalt materiale. Umiddelbart til venstre for den øverste turkise markeringen ligger steinen som ble flyttet for å tillate nymuringen. Det hele må sees i forbindelse med Christies notater; sørveggen i skipet ble revet ned til sokkel til noe under 1 meter fra hjørnet i forbindelse med gotiseringen.⁷⁸ Teglsteinen som hviler på en stein fra den romanske muren røper hvor langt denne ombyggingen strakte seg vestover.

Sokkelsteinene er bevarte.

⁷⁷ Eide 1974, s. 105.

⁷⁸ Christie 1962, s. 30.

YTRE SØRVEGG (fra østre støttemur til tverrskipsarmen)

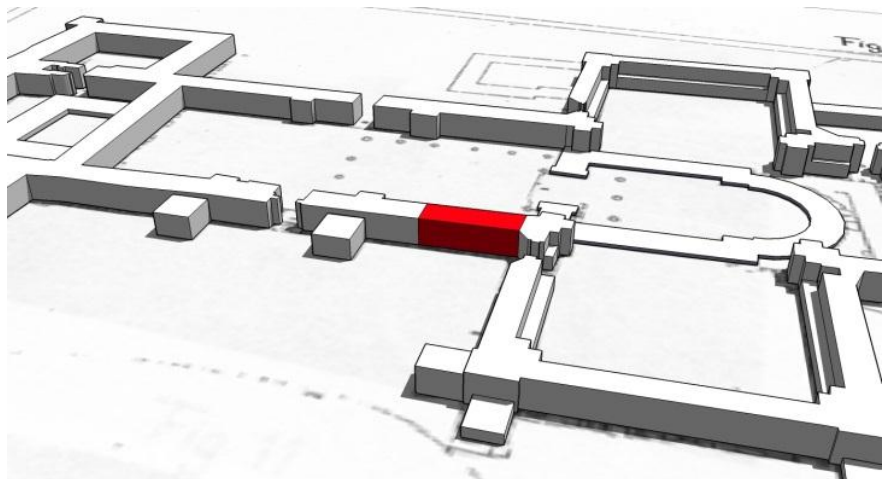

Muren har trolig ikke fått tilført nytt materiale ved konserveringen på 1960-tallet, med unntak av pinningsstein i østlige del (markert med overstreket runding nedenfor) og noen mulig nyinnsatte pinningsstein videre vestover som det ikke kan gjøres rede for.

Steinen markert med «!» er et eksempel på orthocer kalkstein.

Murpartiet med omkapslende hvit strek tilhører den gotiske ombyggingen på 1300-tallet. Det er dårlig forband mellom dette partiet og den romanske muren inntil. Partiets bredde følger også noenlunde sokkelsteinens fremspring i hjørnet, som tilhører gotisk tid.

Den hvite pilen markerer bruddet mellom den første bygningsfasen av skipet (store, kvaderlignende steiner med innslag av rødlig gneis) og den påfølgende med kalkheller i lave skift⁷⁹. Pilen tjener også som orientering i foto 43, da plasseringen av de to pilene samsvarer.

⁷⁹ Eide 1974, s. 105

Foto 92. Detalj fra skipets sørvegg inntil portalen i søndre tverrskipsarm. O. Olsen/H. Christie, 1962.

Utsnitt av foto 43. Sett mot nordvest. Sørveggen i skipet gjemmer seg bak tverrskipsarmens vestvegg. Den hvite pilen angir bruddet mellom de to bygningsfasene slik beskrevet av Ole Egil Eide (1974). Dens plassering samsvarer med den hvite pilen i bildet. O. Olsen/H. Christie, 1961.

YTRE SØRVEGG (fra østre støttemur til portalen)

FOTO 1

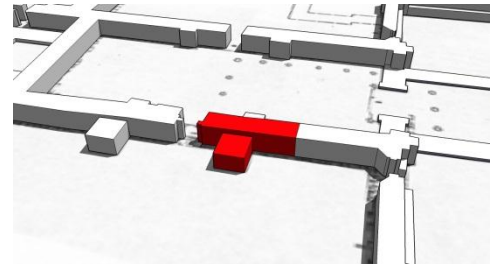

FOTO 2

Utsnitt av foto 172. Sett mot nord. Sørveggen øst for portalen er på dette tidspunktet delvis konservert. O. Olsen/H. Christie, 1963.

Følger vi muren fra øst mot vest, ser vi på foto 1 at den får et 3. skift og at dens første stein utgjør en type hjørnestein. Denne har trolig opprinnelig plassering (se foto 43 over). Videre ser det ut til at skiftet er rekonstruert, noe den turkise markeringen i foto 2 angir. Skiftet under består trolig også av nyinnsatt stein. Merk at den avlange, opprinnelige hjørnesteinen som støter mot det turkise partiet i foto 2 er den siste steinen i ytre sørvegg som ble konservert da arkivfoto 172 ble tatt. Den enslige skiferhellen som dekker den ble senere erstattet med en som fortsetter over det turkise partiet, og taler for at det i etterkant ble funnet nødvendig å skape en flat murkrone i samme høyde som hjørnesteinen. Det øvrige murverket ser ut til å være opprinnelig.

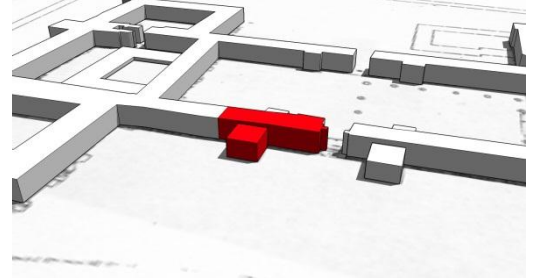
Murkjernen har en del sekundær stein (se foto 171).

Den vestre støttemuren har blitt kraftig lappet på. Kampesteinene må være opprinnelige, men en del mindre stein ser ut til å være nyinnsatt for å skape et noenlunde rett murliv.

Utsnitt av foto 171. Sett mot sørvest. Sørveggen i skipet. O. Olsen/H. Christie, 1963.

YTRE SØRVEGG (fra portal til og med vestre støttemur)

Utsnitt av foto 48. Sett mot vest. Snittet av sørveggen i skipet, samt det østre murlivet i støttemuren kan skimtes bak tverrskipsarmens vestvegg helt fremst i bildet. O. Olsen/H. Christie, 1961.

Foruten den østre siden av støttemuren (se arkivfoto 48), er ikke sørveggen dokumentert før konservering. Man kan likevel ane dens opprinnelige høyde i arkivfoto 48, og ser noenlunde ut til å følge dagens høyde. Mer kan ikke slås fast.

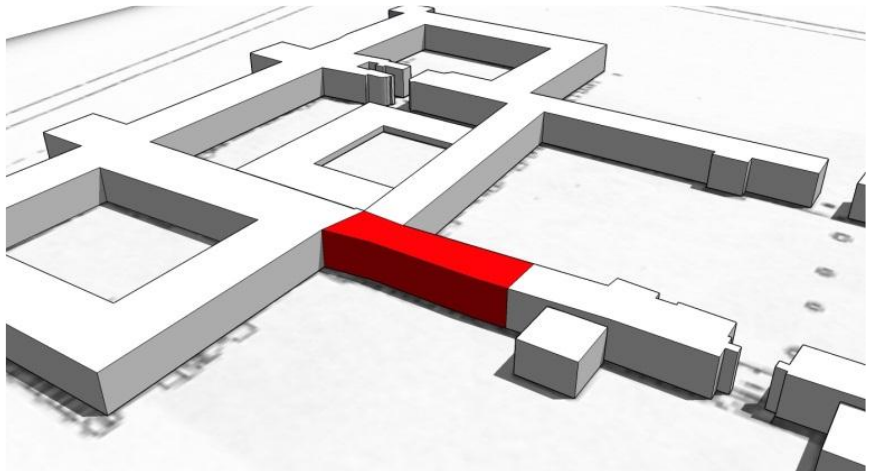
De 2 øverste skift i støttemurens østre murliv er opprinnelig, mens den rotete oppmurte nedre delen ikke er dokumentert. Merk at de mindre steinene i kilen mellom støttemuren og sørveggen er fjernet til fordel for en betongmasse som er ment å binde de to sammen.

YTRE ØSTVEGG (fra vestre støttemur til sørtårnet)

Kun det ytterste, vestre stykket av muren ble dokumentert. Det skjedde mot slutten av Fischers graving i 1935 (se foto 112).

Opprinnelige steiner på opprinnelig plass ligger umiddelbart inntil den hvite streken. De øvrige steinene innenfor streken kan ikke gjøres rede for. Det er like fullt sannsynlig at skiftegangen i store trekk er bevart; eksempelvis ligger den enslige orthocerkalksteinen 1 der den skal. Merk at stein 2 er flyttet noe til høyre for å danne en vertikal murende.

Den øverste stiplede streken angir usikkerhet omkring murverkets bevaring. Stein 3 og pinningssteinene nedenfor gjenfinnes ikke på arkivfoto. Merk at det øverste 12. skiftet som sto i 1935 ikke står i dag, skjønt dukker opp videre østover.

De 2 ytterste steinene i skift 1 og 2 under den nederste stiplede streken er trolig ikke originale eller har blitt flyttet til nåværende plassering. Streken angir også hvor middelalderens murkjerne slutter.

Utsnitt av foto 112. Sett mot nordøst. Den utrevne vestre ende av skipets sorvegg er blottlagt. På en tunge fra den utgravde gårdsplassen sitter "Lian og Andersen", som var med på gravingen,⁸⁰. G. Fischer, 1935.

⁸⁰ Fischer 1935, s. 57.

NORDVEGGEN (fra tverrskipsportal til utrevet portal i skipet)

Nordveggenes østre del har kun tilført noe stein fra konserveringen på 1960-tallet. De forekommer som avretting i øverste skift, slik den hvite streken angir. Det er ikke mulig å gjøre rede for alle pinningssteiner, men foto 47 viser at flere er bevart i muren.

Merk at enkelte av de kvaderlignende steinene nærmest skipets østvegg i 1., 2. og 3. skift ikke har murkjerne i bakkant. Dette er i overensstemmelse med tilstanden de ble funnet i (se arkivfoto 18 nedenfor).

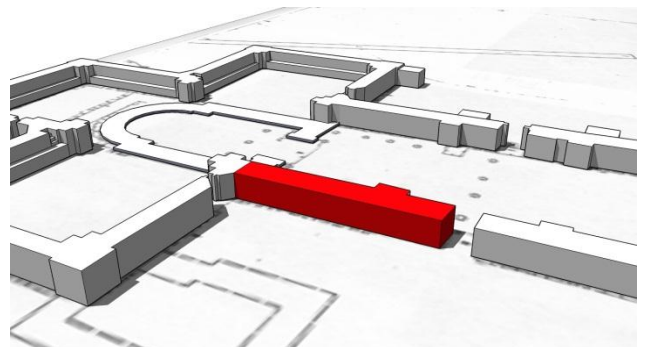
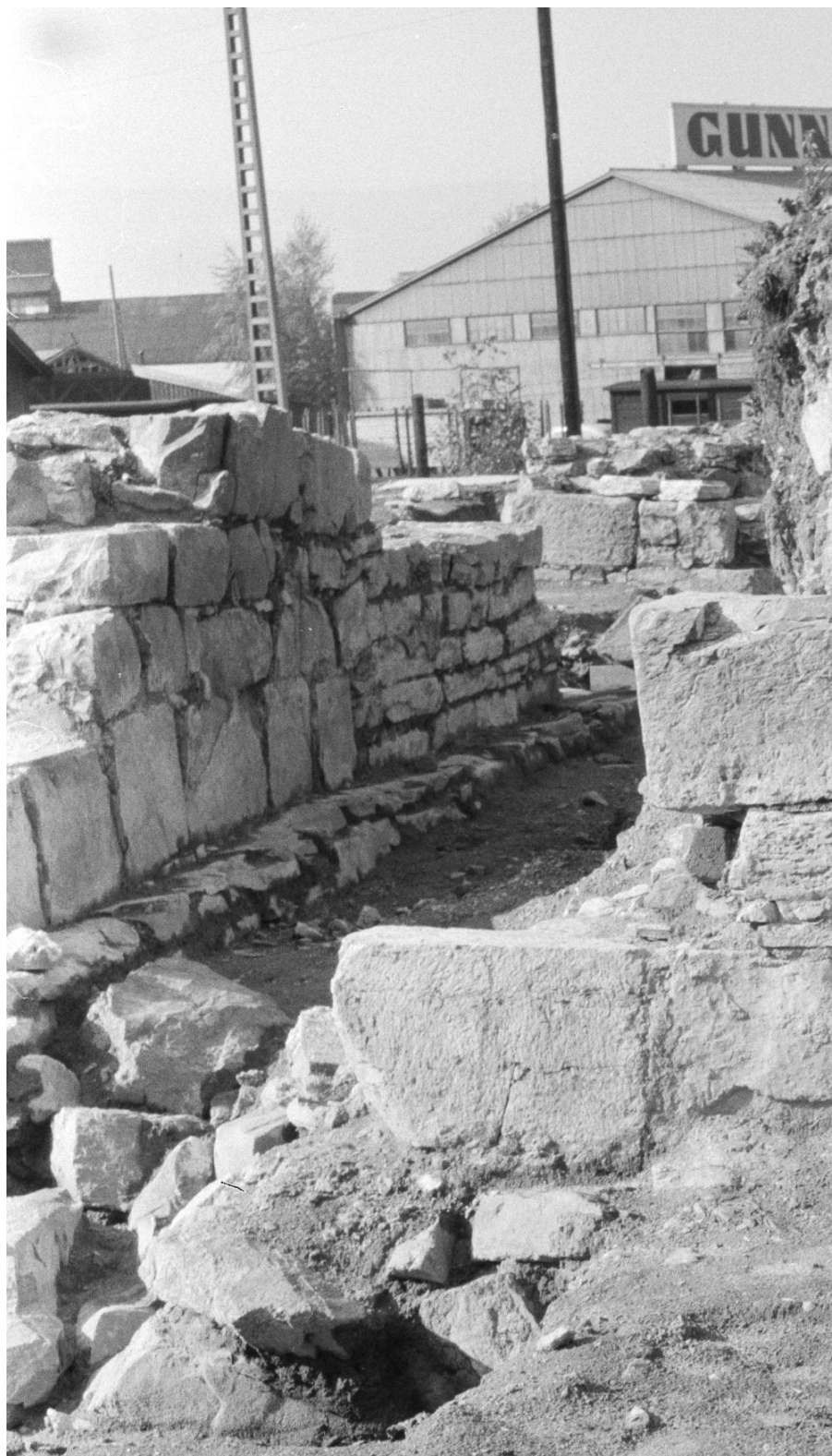

Foto 18. Sett mot nordvest. Til venstre i bildet ser vi snittet av skipets nordmur med murkjerne og baksiden av ytre murliv. O. Olsen/H. Christie, 1961.

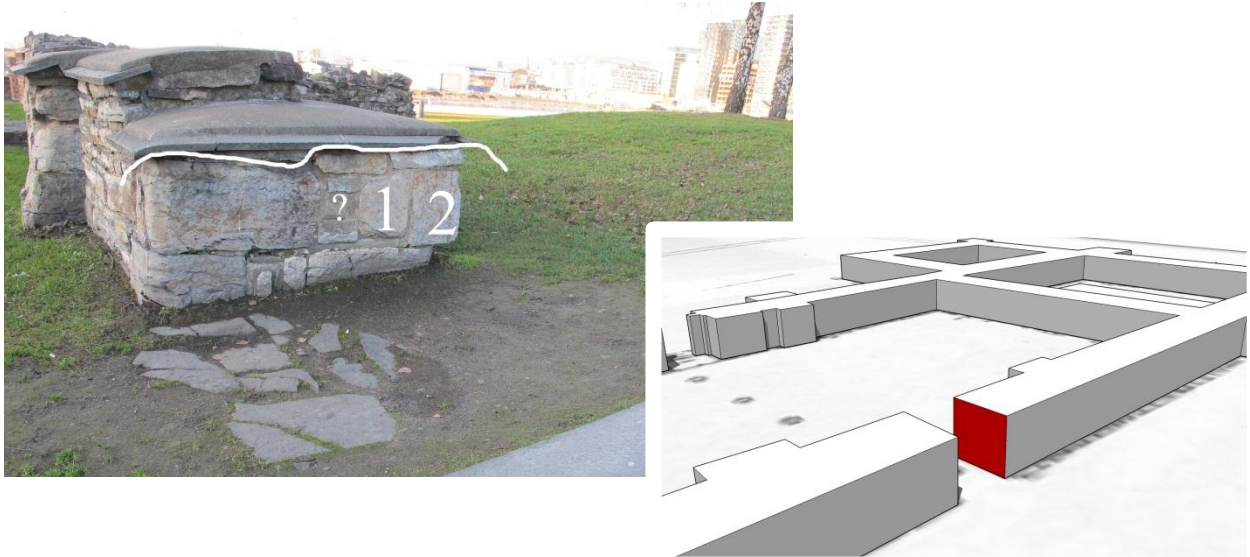
Utsnitt av foto 47. Sett mot vest. Det ytre murliv i skipets nordvegg med sokkel. Fremst i bildet ser vi den utrevne portalen i nordre tverskipsarm. O. Olsen/H. Christie, 1961.

Den utrevne enden av nordveggen har trolig fått tilført 1 sekundær stein, markert med «!». Murkjernen er blottet og later ikke til å ha blitt konservert med nyinnsatt stein. Det kan imidlertid ikke slås fast, og partiet er derfor angitt med stiplet strek.

Murflukten videre frem til den forsvunne portalen er i dag kun delvis bevart under bakken. Dette behandles under «INDRE NORDVEGG (fra skipets østvegg til portal)».

NORDPORTALENS VESTVANGE

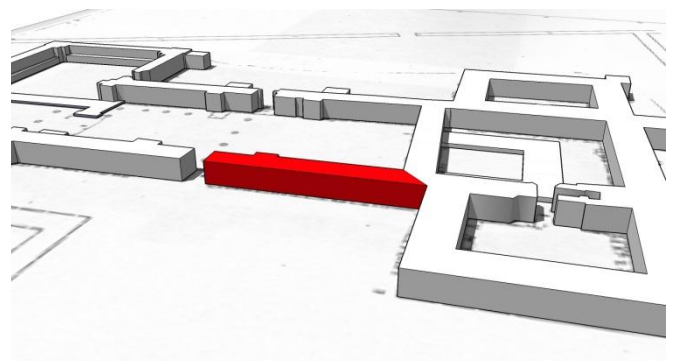
Hjørnekvaderen i nordre hjørne av portalens vestvange, antakelig stein 2, var ved utgravingen i 1961 falt ut (se foto 47 ovenfor). Det er imidlertid ikke klart hvorvidt stein 2 ble satt på plass igjen, eller om den byttet plass med stein 1. Andre deler av muren er fiklet med; de 2 bevarte kalkhellene i øverste skift er flyttet, og steinen markert med «?» må ha blitt snudd, med mindre den er nyinnsatt.

YTRE NORDVEGG (fra portal til nordre tårn)

Den vestre del av muren har bevart det meste av opprinnelig skiftegang. Åpenbare unntak er det turkise partiet, med tilnærmede kvadratiske steiner som ikke kan gjenkjennes på arkivfoto, samt steinene 1 og 2 som har byttet plass.

Steinenes innbyrdes posisjon har generelt blitt forskjøvet ved at enkelte stein har blitt lagt til. Den stiplede streken angir usikkerheten knyttet til bevaringstilstand; flere steiner er flyttet og andre kan ikke gjenfinnes på arkivfoto. Selv det nederste (synlige), enslige skift i østre ende må delvis være rekonstruert. Stein 3 er trolig original, men ble flyttet østover og hviler på en stein som må være ny. Stein 4 er flyttet østover og minst 2 skift over opprinnelig plassering.

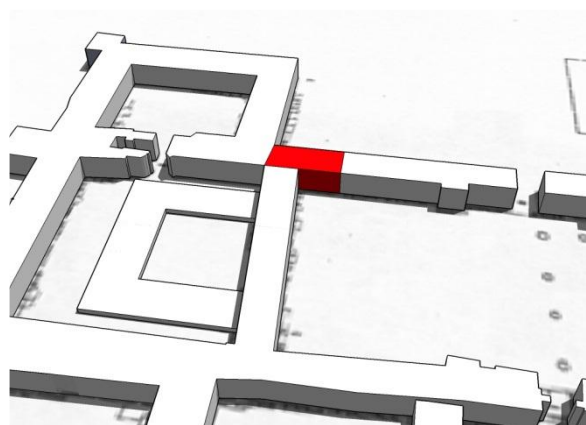

INDRE NORDVEGG (fra romansk vestvegg til lisene 1)

Den gotiske muren krager ut over den romanske, som strekker seg til den revne, romanske vestveggs ytre murliv. Partiet som samsvarer noenlunde med vestveggs bredde, med andre ord murverket til venstre for gul strek, har i store trekk bevart opprinnelig skiftegang. De 3 flate, nyinnsatte pinningssteinene markert med hvit runding angir imidlertid et unntak. Følgelig er stein 1 flyttet noe østover. Merk også at en del av pinningen i det gotiske murverket fraviker fra plasseringen på foto 67.

Situasjonen endrer seg til høyre for den gule streken. Brorparten av muren må være tatt ned og murt opp igjen med lite hensyn til den opprinnelige skiftegangen. Således har steinene mistet innbyrdes posisjon, og det blir vanskelig å avgjøre hvilke som utvetydig er originale. Årsaken til nymuringen ligger trolig i at den romanske muren har bøyet av skrått inn mot indre vestvegg⁸¹, lik skiftegangen mellom de 2 nederste svarte strekene (se også foto 67). Konservator har ønsket å rette opp murverket og gi det en tilnærmet vannrett karakter, noe den øverste, svarte streken viser til. Stein 2 tjener som eksempel på fremgangsmåten; den har opprinnelig plass, men er rettet opp med en tykk liggefuge. Merk at flere steiner fra stein 2 og nedover har noenlunde opprinnelig plassering, men at det også her er tatt ut original stein.

⁸¹ Nicolaysen 1869, s. 193 observerer et «synk i vestre ende» av skipets nordvegg. Synket kan tydeligst sees på foto 67 av G. Fischer fra 1935.

FOT. 66. MARIAN, OSLO. 1935. G. F.

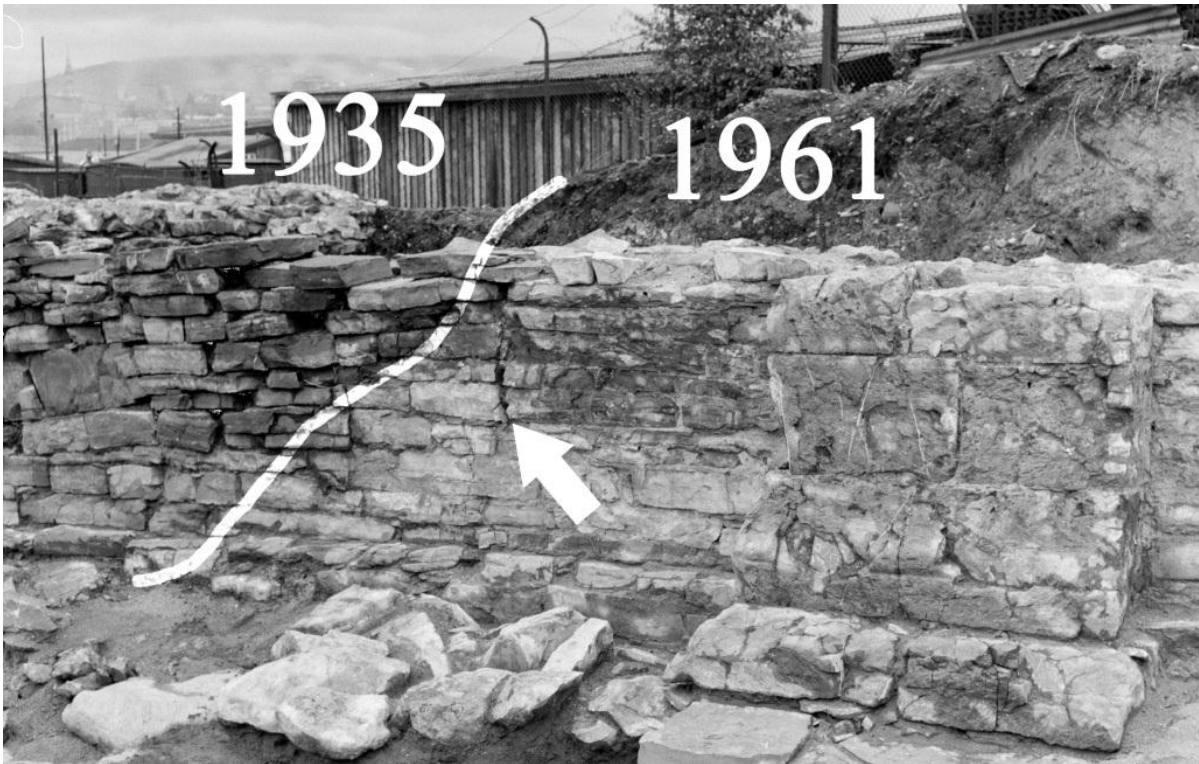
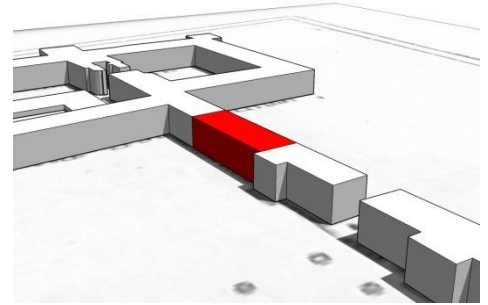
Foto 66. Sett mot nordvest. Merk at murens sokkel ligger betraktelig lavere enn dagens nivå. G. Fischer, 1935.

FOT. 67. MARIAN, OSLO. 1935. G. F.

Foto 67. Sett mot nordøst. Fischer gravde ikke ytterligere østover langs skipets nordvegg, noe det omarbeidede fotoet under «INDRE NORDVEGG (fra romansk vestvegg til lisene 1)» også indikerer. G. Fischer, 1935.

INDRE NORDVEGG (fra romansk vestvegg til lisene 1)

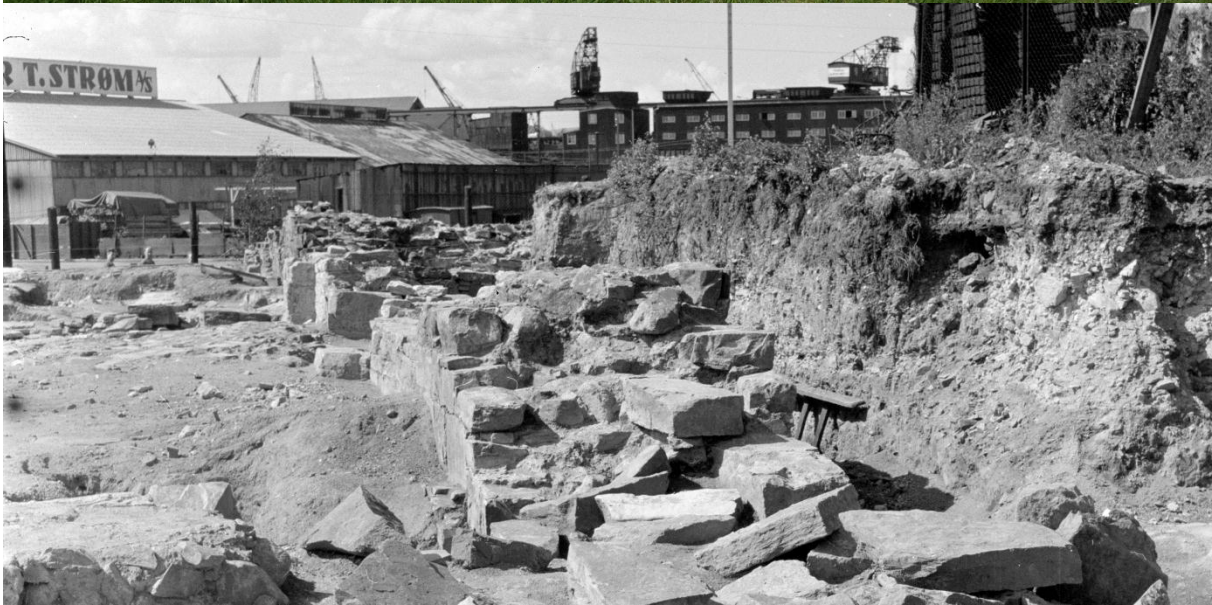

Utsnitt av foto 40, omarbeidet av forfatter. Sett mot nord. Den hvite streken markerer rekkevidden av Fischers gravning østover langs skipets nordvegg i 1935. O. Olsen/H. Christie, 1961.

Fortsettelsen av nordveggen frem til lisene 1 er lik det vestre partiet murt opp på nytt i 1962/1963. Brorparten av den opprinnelige bygningssteinen er trolig gjenbrukt, men har fått ny skiftegang. Unntaket er steinene merket med hvit prikk, som ligger på opprinnelig plass.

At muren har fått et helt nytt preg kan den forsvunne sprekken i murlivet antyde (markert med hvit pil på foto 40 ovenfor). I dagens mur ser skiftegangen annerledes ut; plassen der sprekken skulle vært (markert med 2 sorte streker med kileform) har fått ugjenkjennelige steiner i murlivet.

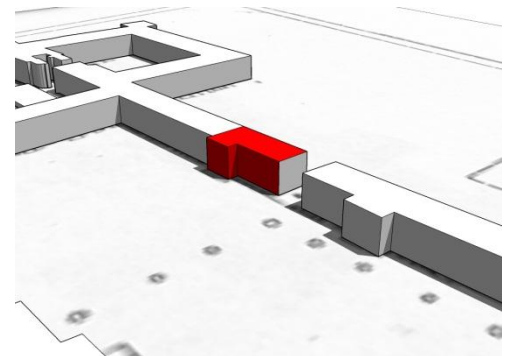
INDRE NORDVEGG (fra lisene til portal)

Utsnitt av foto 15. Lisenen og nordveggenes indre murliv kan skimtes bak i bildet. O. Olsen/H. Christie, 1961.

Lisenen er opprinnelig og har kun et lavt konserveringsskift øverst mellom original mur og tekkingen. Arkivfoto 40 (se nedenfor) viser at muren umiddelbart øst for lisenen er bevart i lik høyde. Det er imidlertid uklart hvorvidt alle steinene i øverste skift og i nedtrinnet mot portalen er opprinnelig, noe den stiplede streken viser til. Trolig er det tilført noe stein for å danne en horisontal flate til konserveringen.

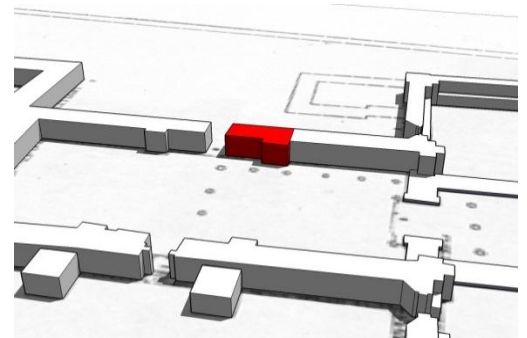
Hjørnekvadrene er opprinnelige.

Utsnitt av foto 40. Sett mot nord. Lisene 2 var skadet ved avdekkingen og ble limt. Til høyre ser vi deler av den beskrevne del av indre nordvegg. O. Olsen/H. Christie, 1961.

INDRE NORDVEGG (fra utrast parti til portal)

Utsnitt av foto 189. Sett mot nord. Fra lisene 2 og frem til portalen (her synliggjort av restene etter et sent teglgulv) er muren revet og har kun spredte sokkelsteiner tilbake. O. Olsen/H. Christie, 1963.

Den siste stående resten av indre nordvegg til høyre i bildet har opprinnelig murverk. Det gjelder også den tilhuggede orthocerkalksteinen med vulst som har utgjort nederste ledd i lisene 2. Den har opprinnelig hatt en tilsvarende stein umiddelbart vest for seg, som nå markeres av hellen/sokkelen den en gang hvilte på (2). Murflukten videre vestover er illudert med sekundær stein frem til den forsvunne portalen og en rekonstruert østvangeflukt. Stein 1 kan være opprinnelig, men har da i så tilfelle blitt flyttet noe.

Under og noe sør for hellene som illuderer nordveggenes indre murliv ligger det en streng med sokkelsteiner. De strekker seg frem til portalen (se foto 189).

INDRE NORDVEGG (fra østre lisene til koret)

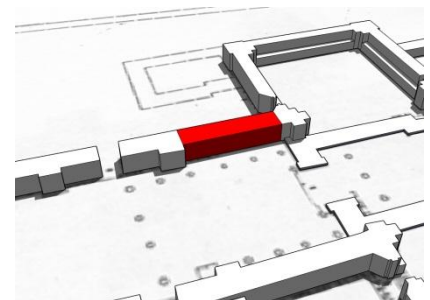

Utsnitt av foto 133. Sett mot nord. Nordveggen er revet i begge ender. Merk at murverket fortsetter nedenfor veggens sokkelnivå og danner en type murt fundament inn mot skipets østvegg. Dette partiet ligger under dagens nivå. O. Olsen/H. Christie, 1962.

Hellen markert med «1» kan være original, men er i så fall flyttet noe til høyre for å erstatte en forsvunnet stein. Likeledes må stein «2» - med mindre den er sekundær - være snudd og trukket til venstre, slik at konservator fikk en jevn flate å jobbe mot i form av den kvaderlignende steinen umiddelbart under (se foto 101).

Steinen med «!» er trolig original, men er da i så fall skadet.

Partiet vestover har flate kalksteiner i lave skift som er godt bevart og som har beholdt alle opprinnelige steiner. Se foto 189.

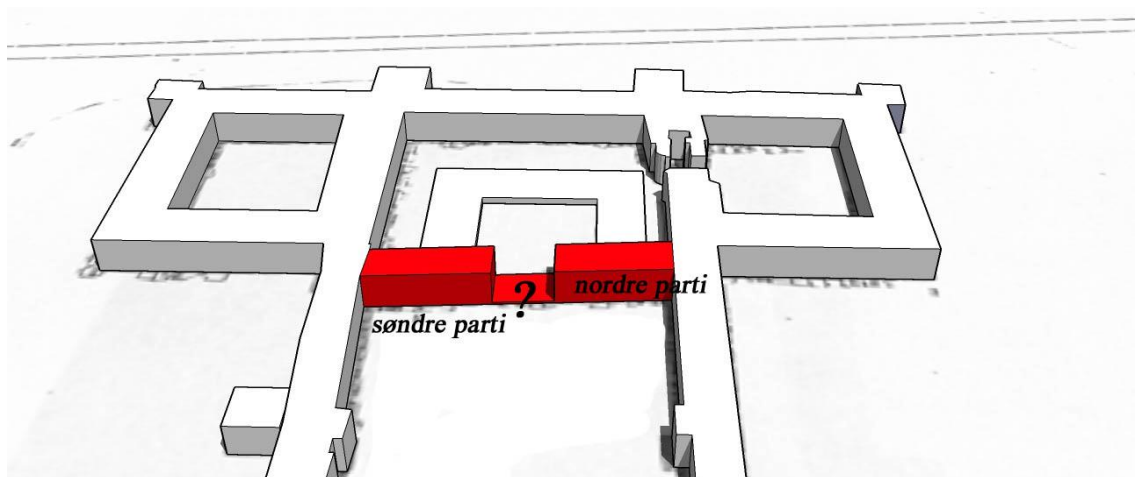

VESTVEGGEN OG ROMANSK TÅRN

Skipets vestvegg ble ferdig utgravd og konservert i 1969 og 1971. Med unntak av den fremskutte terskelen, har vestveggen lite opprinnelig materiale tilbake. Illuderingen av murlivet i 1 til 2 skift avbrytes mot midten, der det ikke forekommer opprinnelige bygningsrester. Sekundære begravelser har her brutt opp mur, sokler og hellegulv. Nedenfor er det midtre partiet derfor ikke behandlet særskilt, da ingen steiner på opprinnelig plass kan dokumenteres.

Det nedsunkne skiftet på begge sider av vestveggen illuderer sokkel, med kun få opprinnelige steiner. Indre sokkelskift avbrytes nær skipets nordvegg, da bevart sokkel her har sunket sammen med det nordvestre hjørnet av den romanske kirken, og således ligger begravd under gressdekket. 2 bevarte sokkelsteiner inntil skipets sørvegg har trolig definert skiftets nivå, som samsvarer noenlunde med hellelegningen i midtpartiet, terskelen og vestveggens ytre sokkel.

Søndre parti

Ut fra skipets sørvegg stikker det ut rester av vestveggen; de er markert i grønt og partiet nærmest kamera røper vestveggens indre murflukt.

Den enslige grønne steinen i nord representerer det nederste skiftet i denne murflukten, samt har definert hvor langt illuderingen av skiftet strakk seg i veggens indre flukt. Hvorvidt sokkelsteinen den hviler på, eller de steinene umiddelbart bak den i samme skift, også er opprinnelige, vites ikke. En overdekkende helle lå på denne steinen ved utgravingen i 1961-1963 (se foto 171), men er siden forsvunnet.

Likeledes har 3 opprinnelige kalkheller i 2 skift markert vestveggens ytre flukt, men så dessverre gått tapt mellom 1963 og 1969. Plasseringen er gjengitt med sorte streker og kan for øvrig skimtes i fargeskillet på de sokkelsteinene som bar partiet (se foto 19, RA PL.).

Den hvite, omsluttende streken angir 2 opprinnelige sokkelsteiner. Det er de eneste nær hjørnet som gjenfinnes på arkivfoto, men Christies plantegning (vedlegg 2.3) antyder flere som enten er forsvunnet eller ommurt. Sokkelflukten påtreffes igjen (i foto 171) omkring midten av vestveggen i 2 skift. De enkelte steinene fra arkivfoto kan imidlertid ikke gjenfinnes i dag, og nymuringen har antakelig ikke tatt hensyn til opprinnelig plassering (se vedlegg 2.3).

Viktig: De knapt synlige sokkelsteinene i vestveggens ytre flukt mellom sørtårnet og romansk tårn bør alle behandles som originale, de fleste ligger trolig på opprinnelig plass. Deres tilstand er vanskelig å dokumentere fotografisk (se vedlegg 2.3).

Utsnitt av foto 171. Sett mot vest. Rester av vestveggen over rullesteinfundament. O. Olsen/H. Christie, 1963.

Nordre parti

På det oppskrapte fotoet øverst er de bevarte steinene i vestveggen ytre murliv markert med grønt. Sokkelsteinene 1 og 2 er også opprinnelige, men har byttet plass med hverandre. Skiftet under er antatt å være nytt, noe som delvis kan forklare forbytingen i det 1 og 2 må ha blitt midlertidig fjernet. Merk at vedlegg 2.3 angir ytterligere 2 sokkelsteiner sørover, som trolig ble erstattet.

Det store fotoet viser to av de bevarte steinene i grønt som også er angitt ovenfor. Steinen med «!» er original, men er flyttet sørover inntil kalkblokken i tårnets nordmur.

Stein 3 kan være den enslige, hvite hellen på foto 18 (RA PL). Den har i så fall blitt vendt og hevet til dagens nivå. Hellen kan imidlertid ha vært bestemmende for illuderingen av sokkelskiftet nordover, som den er en del av. Den flukter ikke helt fram til nordveggen, da vestveggen reelle sokkelskift ligger 2 skift under dagens nivå på grunn av synk i skipets nordvestre hjørne.

Stein 4 er viktig. Det er den eneste bevarte steinen fra det 3. skiftet i vestveggen indre murliv, og definerer således høyden på den illuderte vestveggen i nordre parti. Stein 4 har mistet én stein i støtsiden mellom fremgravingen i 1935 (se foto 80 nedenfor) og avdekkingen i 1969 (se foto 18 nedenfor). Under stein 4 følger to øvrige skift, samt sokkel i tilsvarende eller noe lengre utstrekning enn den forsvunne steinen i øverste skift.

Foto 80. Sett mot nordøst. Indre murflukt i skipets vestvegg står i 3 skift med sokkel. "Stein 4" kan sees i øverste skift inntil skipets nordmur. G. Fischer, 1935.

Foto 18 [RA PL.]. Sett mot nord. Bevarte rester av skipets vestvegg og terskel. H. Christie, 1969.

TERSKEKEL

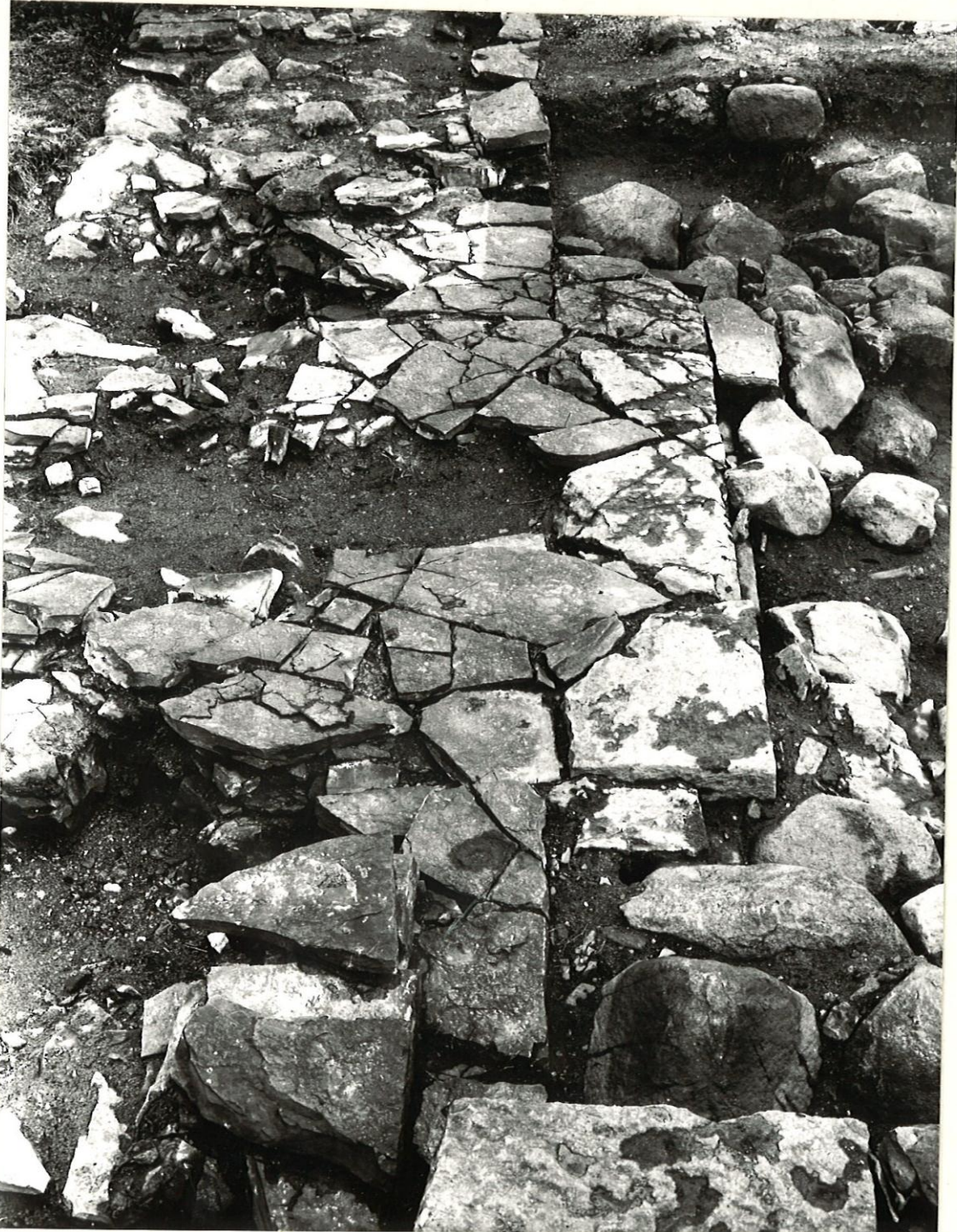

Terskelen er omkring 3 meter bred og består av tilhugde kalkblokker (orthocerkalk) som hviler på et lavere sokkelskift. Partiet er tolket som en markering av vestportalen i den romanske kirken, og ble bygget samtidig med resten av kirken⁸². Forband mellom terskel og vestmur kan også antyde noe slikt; et forband som forsvant med konserveringen i 1971.

Det nederste skiftet er bevart og angitt med grønt. Likeledes er brorparten av det øvre skiftet opprinnelig, med unntak av hellene som ikke er av orthocerkalk (se foto 19 under). Orthocerkalksteinene var tidvis sprukne og de mindre fragmentene er murt noe *fritt* med tanke på opprinnelig plassering.

⁸² Christie 1969, s. 78.

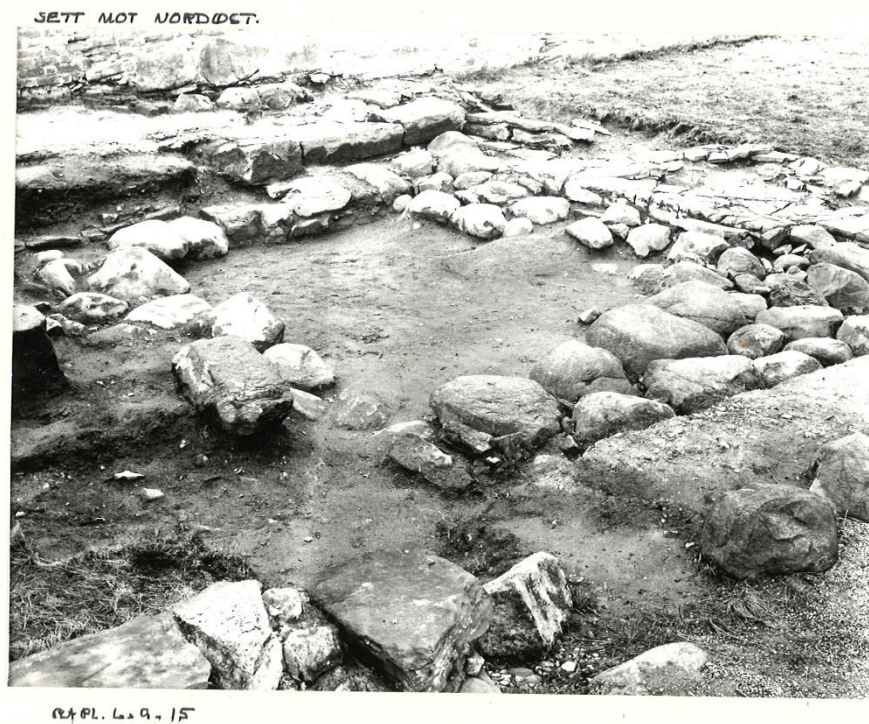
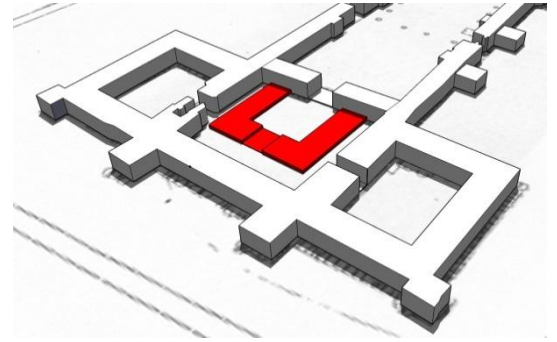
SETT MOT SVD.

RA PL. 6-9-19

Foto 19 [RA PL. 6.9]. Sett mot sør. Terskelen inntil det romanske skipets ytre vestvegg. Merk at det er forband mellom vestveggen og terskelen, noe som ikke er videreført i konserveringen fra 1971. H. Christie, 1969.

ROMANSK TÅRN

Tårnet har kun 4 opprinnelige steiner tilbake over fundamentnivå, alle markert med hvite prikker. De 3 bevarte steinene i nordmuren hviler på skorer og små heller over fundamentet, og deres karakter var bestemmende for hvordan det tilstøtende konserveringsskiftet tok form.⁸³ Den nedsunkne muren er en rekonstruksjon av tårnets indre murflukt med sokkel. Den består av middelalderstein fra Ladegårdshaven og er tidvis tilhugget i forbindelse dette arbeidet.⁸⁴

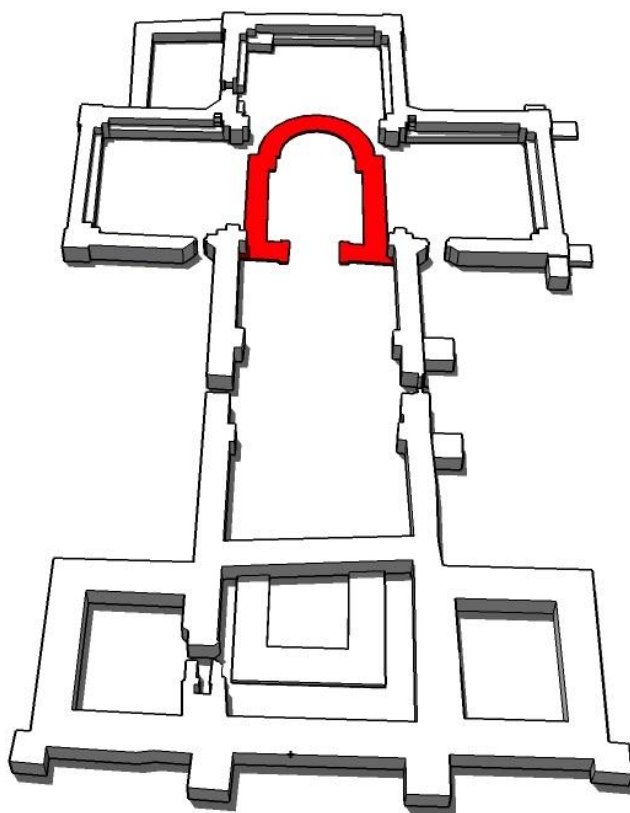
De strandrullede fundamentsteinene har alle opprinnelig plassering og dupper i dag over gresset. Merk at noen ligger gjemt under den rekonstruerte muren.

⁸³ Christie 1969, s. 78, 1971, s. 79.

⁸⁴ Sellæg 1969. Det presiseres at de av Ladegårdssteinen som var kanthugget eller bar profil ikke skulle anvendes.

ROMANSK KOR

med korutvidelsen

Apside markert med heller

Bevart terskel under korbuen

Få innsatte steiner

Kronene ligger åpne med nytt bindemiddel

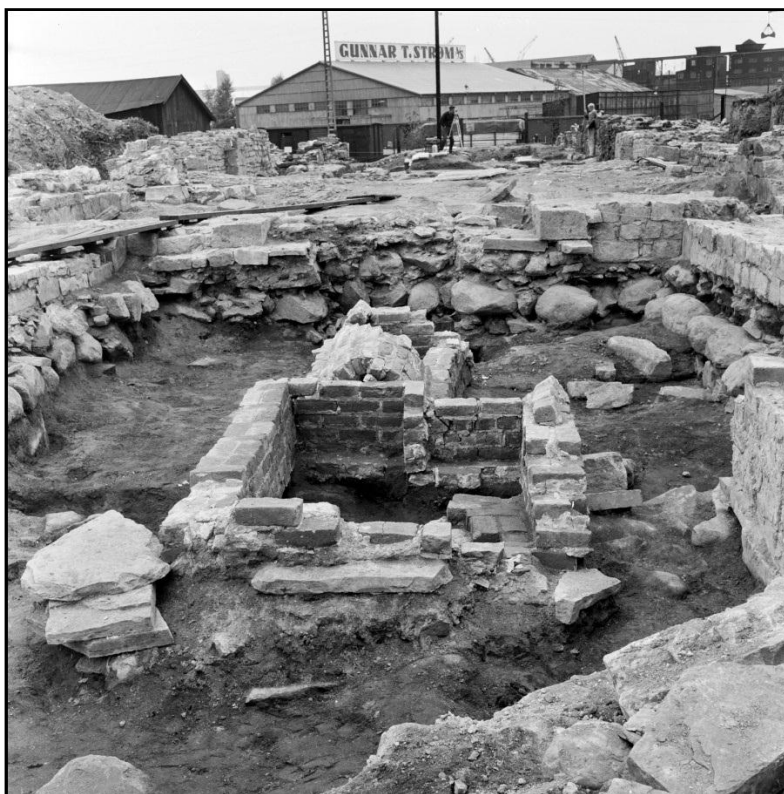

Foto 20. Sett mot vest. Innsiden av romansk kor. I midten ligger Håkon 5., dronning Eufemia og fyrst Witzlavs kammergrav. O. Olsen/H. Christie, 1961.

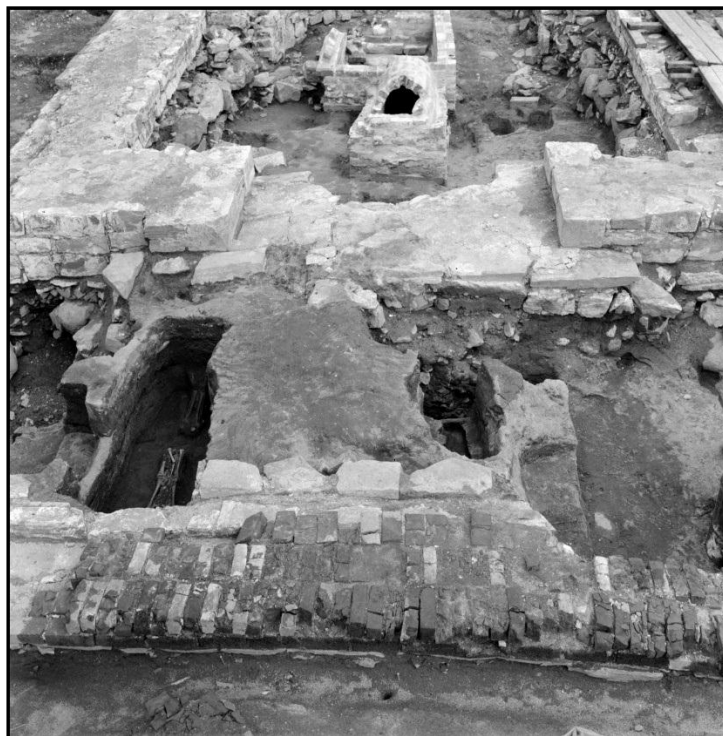

Foto 84. Sett mot øst. Restene av skipets vesvegg og korbue. Foran ligger det fjernede tegltrinnet fra sen bruksperiode, samt det trolig samtidige steintrinnet hvis overkant samsvarer med dagens arrondering og delvis ligger eksponert. O. Olsen/H. Christie, 1962.

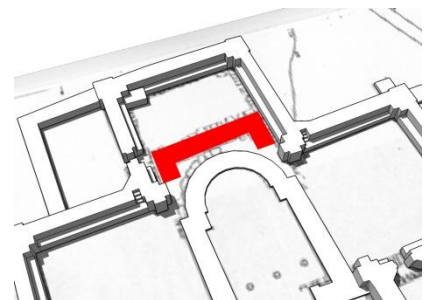
KORUTVIDElsen (rettavsluttet, gotisk kor)

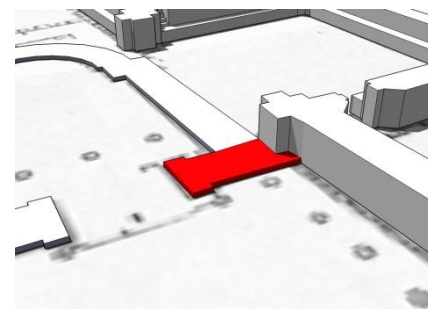
Foto 153. Sett mot vest. Grunnplanet av romansk kor skissert med gul strek. O. Olsen/H. Christie, 1962, omarbeidet av forfatter.

Den gotiske, rettavsluttede koravslutningen som ble reist nesten inntil den revne apsiden er i dag hovedsakelig markert med sekundære heller. Noen originale steiner (markert med gult) ligger imidlertid enten i dagen eller rett under gressmatten. Bygningsdelen har for øvrig sokkel og rullesteinsfundament som ligger skjult under bakken.

Murrestene i nord antyder at utvidelsen av koret ikke flukter med det opprinnelige korets langvegger, men har fått et mindre utspring som ikke kommer frem på plantegninger (se kapittelet «Bygningshistorie»).

KORBUEVEGGEN (søndre del)

Utsnitt av foto 83. Korbueveggenes søndre del sett mot øst. O. Olsen/H. Christie, 1962.

Ved konserveringen har man murt inn stein i murkjernens krone. Det kan være originalt materiale her i dagen, selv om disse ikke uten videre kan gjenfinnes på arkivfoto.

Murlivet er bevart, men steinene angitt "!" har byttet plass. Den nordligste "!"-merkerte steinen har også en type pinningsstein i underkant som er sekundær. De har trolig byttet plass for å skape en jevnere flate. Det vil si at søndre "!" – som nå er sprukket i 2 deler – med den nye plasseringen støter bedre med den jevnstore naboen i sør.

Steinen med overstreket runding er ny.

Merk at hellesteinene i korbuen er opprinnelige, men stedvis kan ha fått tilført nye som vanskelig kan gjøres rede for, grunnet et overdekkende kalklag ved utgravingen. Selv om plassering og utbredelse stemmer, må flere være flyttet noe.

Foto 94. Sett mot sørøst. Korbueggens søndre del med eksponert fundament inn mot skipets sørvegg. O. Olsen/H. Christie, 1962.

KORBUEVEGGEN (nordre del)

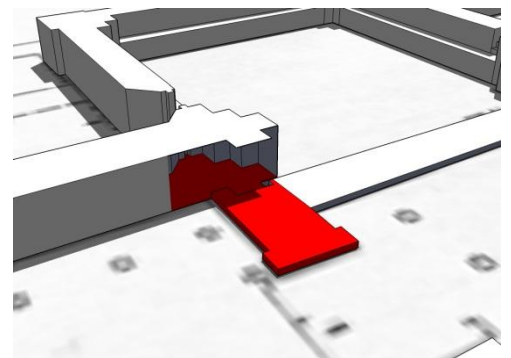

Utsnitt av foto 84. Sett mot øst. Korbueveggen nordre del. O. Olsen/H. Christie, 1962.

Muren forsvinner *trinnvis* nordover, men steinen i øvrige partier er godt bevart siden avdekkingen. Det gjelder også murlivet inne i koret, som ikke kan sees på omarbeidet foto ovenfor.

Ved konserveringen har man murt inn stein i murkjernens krone. Det kan være originalt materiale i dagen, selv om disse ikke uten videre kan gjenfinnes på arkivfoto.

Den turkise fargeleggingen angir en rekonstruert murflukt uten tydelige originale steiner. Det må likevel tas høyde for at steinen her tidvis er original; den er i så fall ikke *in situ*, da den bevarte flukten går noe under dette nivået. I nordøst tilhører dette partiet muligens teglkirken, da den romanske muren trolig ble revet til sokkel, slik som i tilsvarende parti i sør.⁸⁵

⁸⁵ Christie 1961, s. 16; 1962, s. 30.

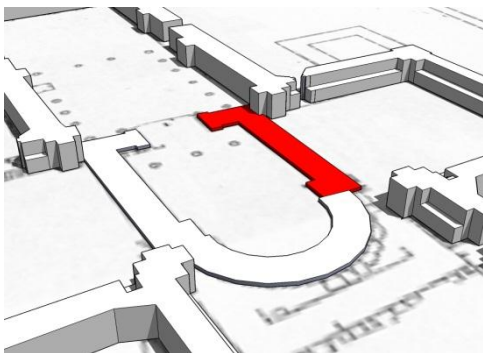
Utsnitt av foto 280. Sett mot øst. Korbuemurens nordre del etter konservering. Merk at den eksponerte murkjernen i korbueveggen og korets nordvegg har fått krone av tilført stein (jmfør foto 84). O. Olsen/H. Christie, 1963.

NORDVEGGEN

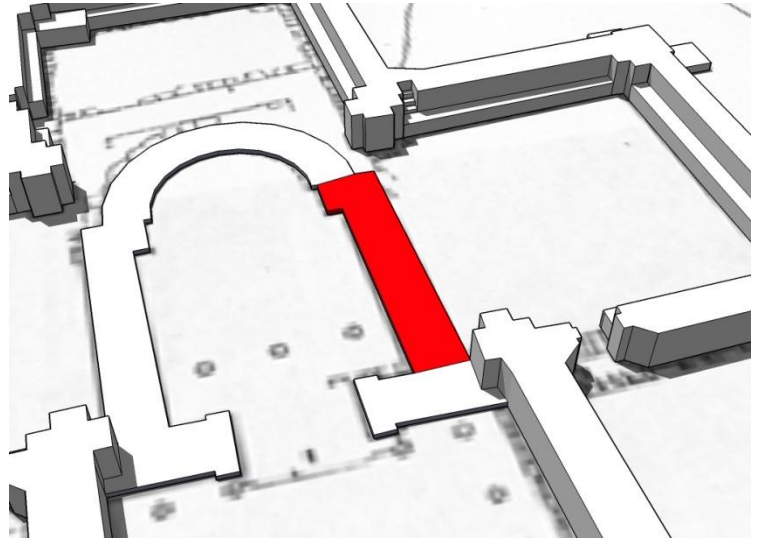

Veggens murliv ser ut til å være bevart uten nyere tilføyninger av stein. Det gjelder både innsiden og utsiden.

I murkjernen er det trolig lagt inn ny stein, da de ligger noe høyere enn på arkivfoto. Det er imidlertid stor sannsynlighet for at mange av disse er originale.

SØRVEGGEN

Lik nordveggen var konservator i 1962/1963 trofast til murens befatning slik den ble funnet (se foto 20, 84, 153 ovenfor).

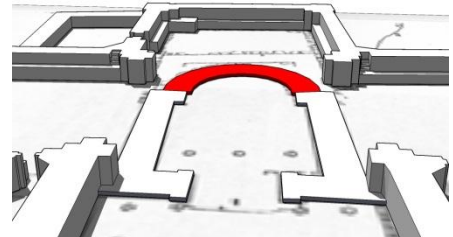
Det er ikke øyensynlig påført stein i murlivet og det ser ut til at også steinene som nå kroner murkjernen er opprinnelige.

APSIDEN

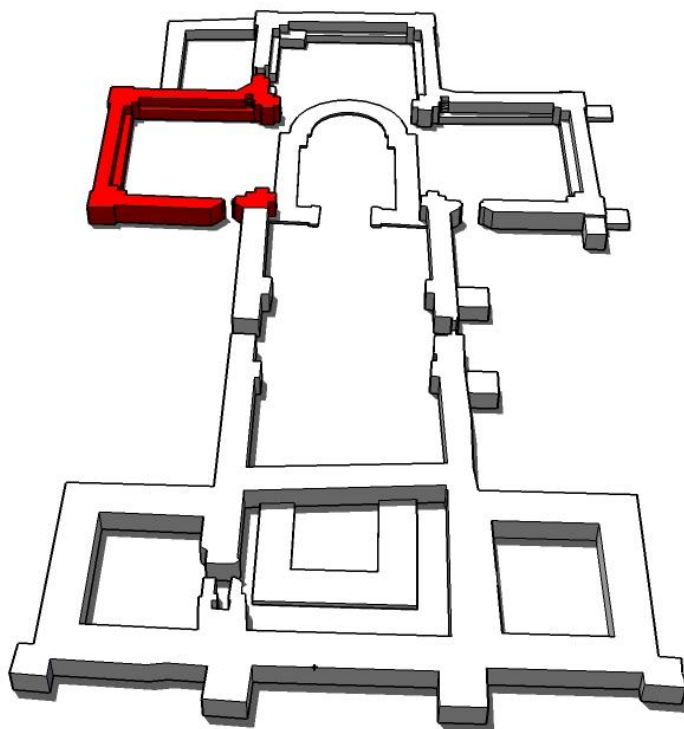
Den halvrunde avslutningen av koret hadde ved utgravingen hovedsakelig fundamentene bevart. Her er flukten markert med sekundære heller, men enkelte større fundamentsteiner ligger i dagen.

Merk at mye av steinen i området mellom apsidens krumming og korets østvegg er bevart.

Utsnitt av foto 155. Sett mot øst. O. Olsen/ H. Christie, 1962.

NORDRE TVERRSKIPSARM

Nordvegg revet til fundament i østre hjørne

Trapp i østveggen

Buttvinklet, ytre hjørne mot høykoret

Portalens sørvange forsvunnet

Teglmur bevart i flere skift i indre murliv

VESTVEGGEN (med nordvestre hjørnelisene)

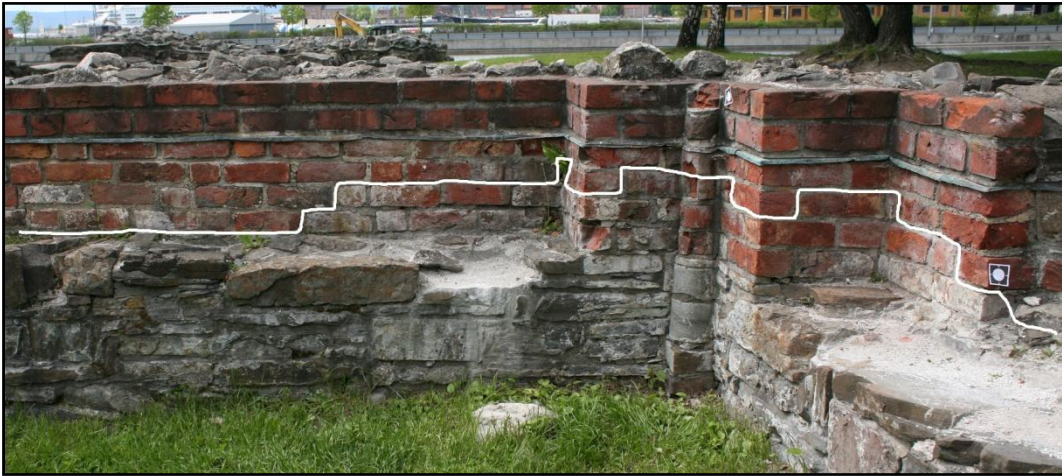
Utsnitt av foto 47. Sett mot vest. Indre vestvegg i tverrskipets nordre arm med utrast vange. O. Olsen/H. Christie, 1961.

Konserveringen er tro til opprinnelig skiftegang, også med hensyn til fugetykkelsen.

Nordsiden av portalen ble tegnet av Nicolaysen i 1868, men var ved Christies utgraving nedrevet. Restene lå i fyllmassen like ved⁸⁶. Det ligger muligens rester av denne vangen under bakken i dag.

Merk at det antakelig forekommer originale teglsteiner i den sekundære teglmuren.

⁸⁶ Christie 1961:9 (anmerkning av Per Holck).

Utsnitt av foto 46. Sett mot vest. Indre vestvegg i tverrskipets nordre arm med nordvestre hjørnelisene. O. Olsen/H. Christie, 1961.

Muren har flere bevarte teglsteinskift inn mot hjørnelisene. Noe av søylen, samt bruddsteinen i pallene er også intakt.

En betydelig del av teglmuren over hvit strek består antakelig av gjenbrukt, løs middelalder tegl funnet under utgravingen.

Utsnitt av foto 45. Sett mot nordøst. Indre vestvegg i tverrskipets nordre arm. O. Olsen/H. Christie, 1961.

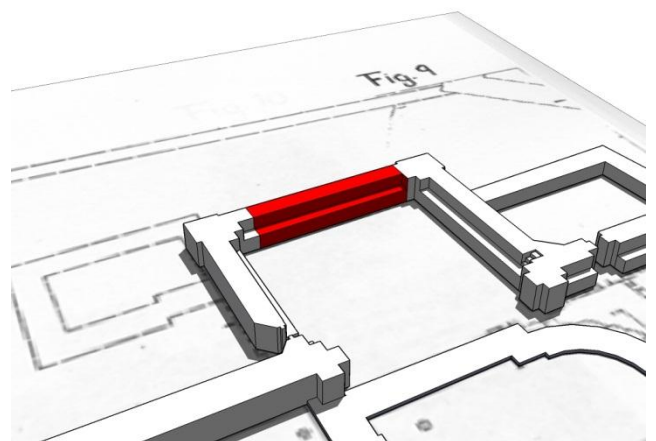
INDRE NORDVEGG

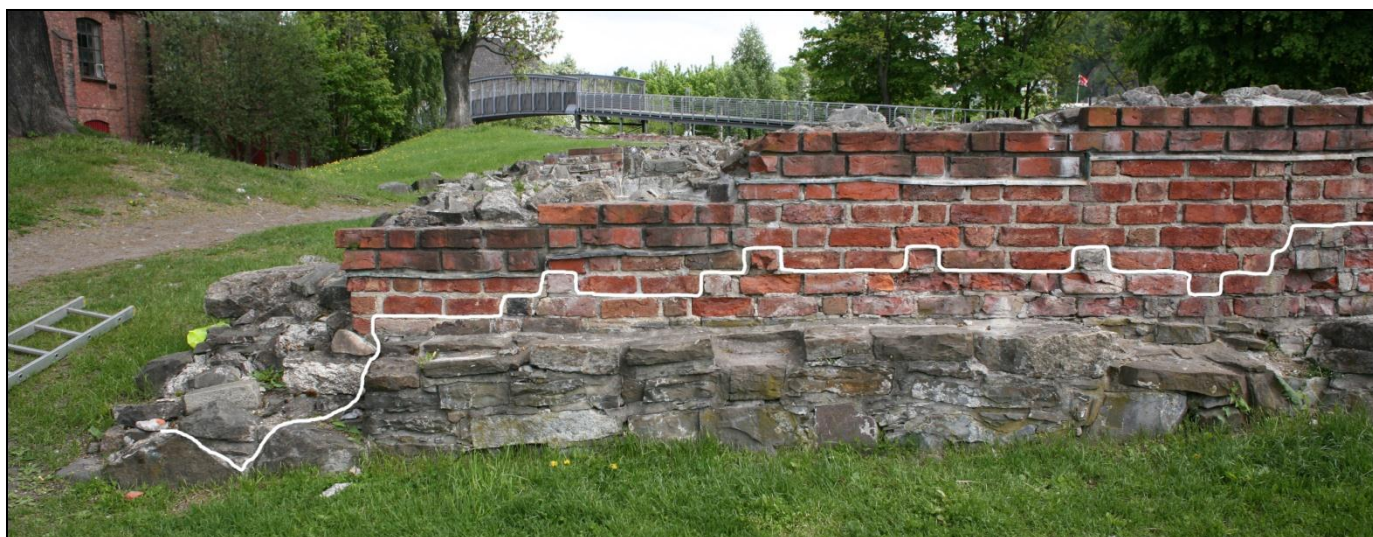
Utsnitt av foto 51. Sett mot nord. O. Olsen/H. Christie, 1961.

Lik vestveggen er det forandret lite på murverkets uttrykk etter utgravingen.

Noen stein er lagt til i østenden, slik angivelsen viser. Det er rimelig å tenke seg at det kan være løse stein fra utgravingen. I dag mangler det enkelte bygningsstein fra pallen.

INDRE ØSTVEGG

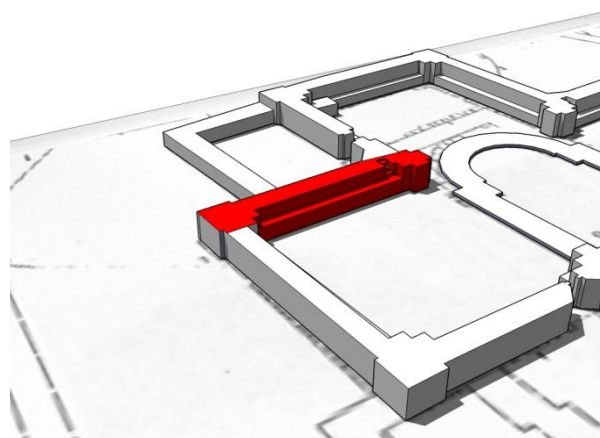

Utsnitt av foto 59. Sett mot øst. O. Olsen/H. Christie, 1961.

De aller fleste teglsteinene under hvit strek ser originale ut, men noen kan være byttet ut eller snudd. Hele murverket ser her ut til å ha beholdt opprinnelig skiftegang. I den utraste nordre ende ligger bruddstein i dagen over hvit strek; de som ikke ligger umiddelbart inntil teglmurverket for å støtte nymuringen, ser ut til å være opprinnelige.

Merk at enkelte teglsteiner over hvit strek kan være originale.

Inntil muren har det antakelig hvilt et alterbord, hvis rester ble fjernet i 1868 av Nicolaysen.⁸⁷

Christie 1961, s. 12, 17.

Flere skadede teglstein i trappen kunne observeres da den ble avdekket i 1961 (se foto 109). Skadet stein i trinnene kan heller ikke være snudd, da de må dekke et 2 stein langt inntrinn. Det kan ikke observeres originale stein i den utraste hjørnelisenen, som ble konserverert med en beskyttende bruddsteinsmasse.

Hvite prikker viser til tegl som kan være originale. Det gule feltet er i dag dekket med sement, men det kan ligge 3 originale steiner bak. De to vengene med gult og grønt omriss har ikke originale steiner i flukt med østmurens murliv; konservator bør imidlertid være klar på at originale steiner forekommer nærmere inntil trinnene. Det gjelder særlig søndre vange i gult.

De mindre steinene med lilla omriss har erstattet en sprukket helle.

Utsnitt av foto 109. Sett mot øst. Trapp i tverrskipets nordre arm. O. Olsen/H. Christie, 1962.

Utsnitt av foto 57. Sett mot øst. Østveggen i tverrskipets nordre arm. O. Olsen/ H. Christie, 1961.

YTRE ØSTVEGG

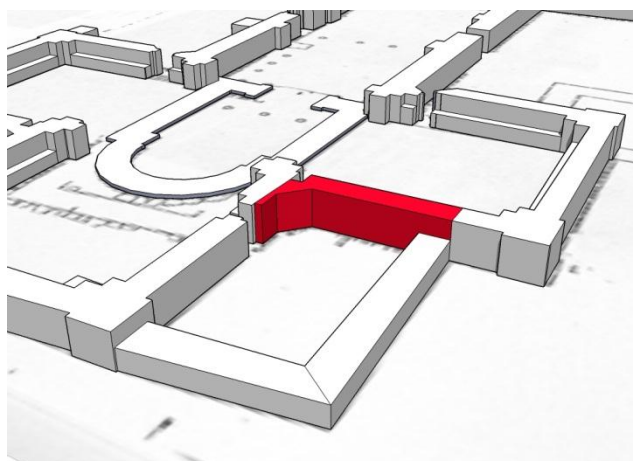

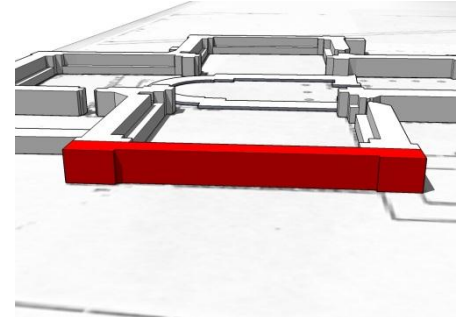
Foto 107. Sett mot nord. Vestveggen kan sees til venstre i bildet. O. Olsen / H. Christie, 1962.

Veggen har opptil 2 bevarte teglsteinskift, selv om noen av steinene under streken kan være nye.

Othocerkalksteinen markert med «!» forekommer ikke på foto 108 i O. Olsen/ H. Christies fotodokumentasjon. Den passer imidlertid som hånd i hanske på nåværende plass, og det kan antyde at den var utrast og satt inn igjen senere. Pinningssteinene i støtfugene er sekundære.

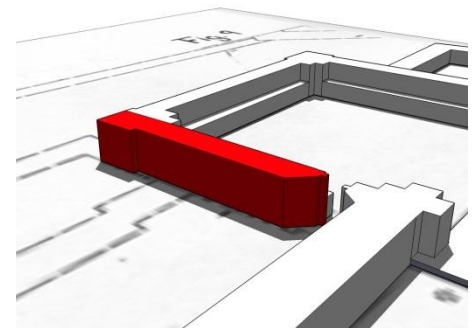
Merk at det utrevne partiet over denne steinen kan ha original teglstein inne ved murkjernen.

YTRE NORDVEGG

Muren ble ikke dokumentert ved utgravingen fra 1961-1963, men kvadernmuren er høyst sannsynlig i sin helhet original. Baksiden av den enlige kvadern i 3. skift kan skimtes på arkivfoto 51. Det er uklart i hvilken grad nytt materiale er tilført mukjernen. Antakeligvis er det aller meste opprinnelig.

YTRE VESTVEGG

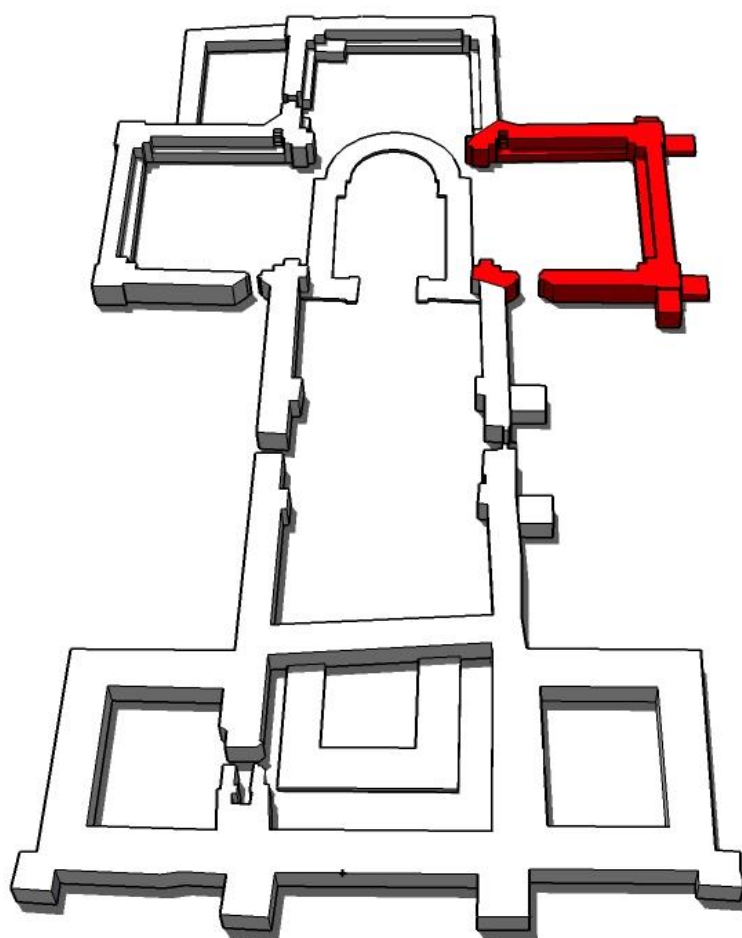
Muren ble ikke dokumentert ved utgravingen 1961-1963. Et parti i nordre ende av muren har fått innlagt et par steiner i øverste skift for å skape en jevn konserveringsflate. Kvadern «!» har enten rast ut og blitt satt på opprinnelig plass igjen eller ha vært bragt hit fra et annet sted i utgravingsområde. Steinen i liggefugen under kan skimtes på foto 45.

Vangesteinen «1» og den som hviler på denne må være utraste deler av dørsmylet som noenlunde har fått sin opprinnelige plass tilbake. «2» er derimot en betongkopi. Steinene «3» er trolig løsfunn fra utgravingen benyttet som vederlag for smylet. De har ikke uten videre opprinnelig plassering.

Merk at det kan forekomme formtegl fra middelalderen under kobbermembranen. De er da satt inn ved konserveringen.

Portalens sørvange er helt forsvunnet.

SØNDRE TVERRSKIPSARM

4 støttemurer i sør

Kalkkvadre i ytrebruddsteinsmur

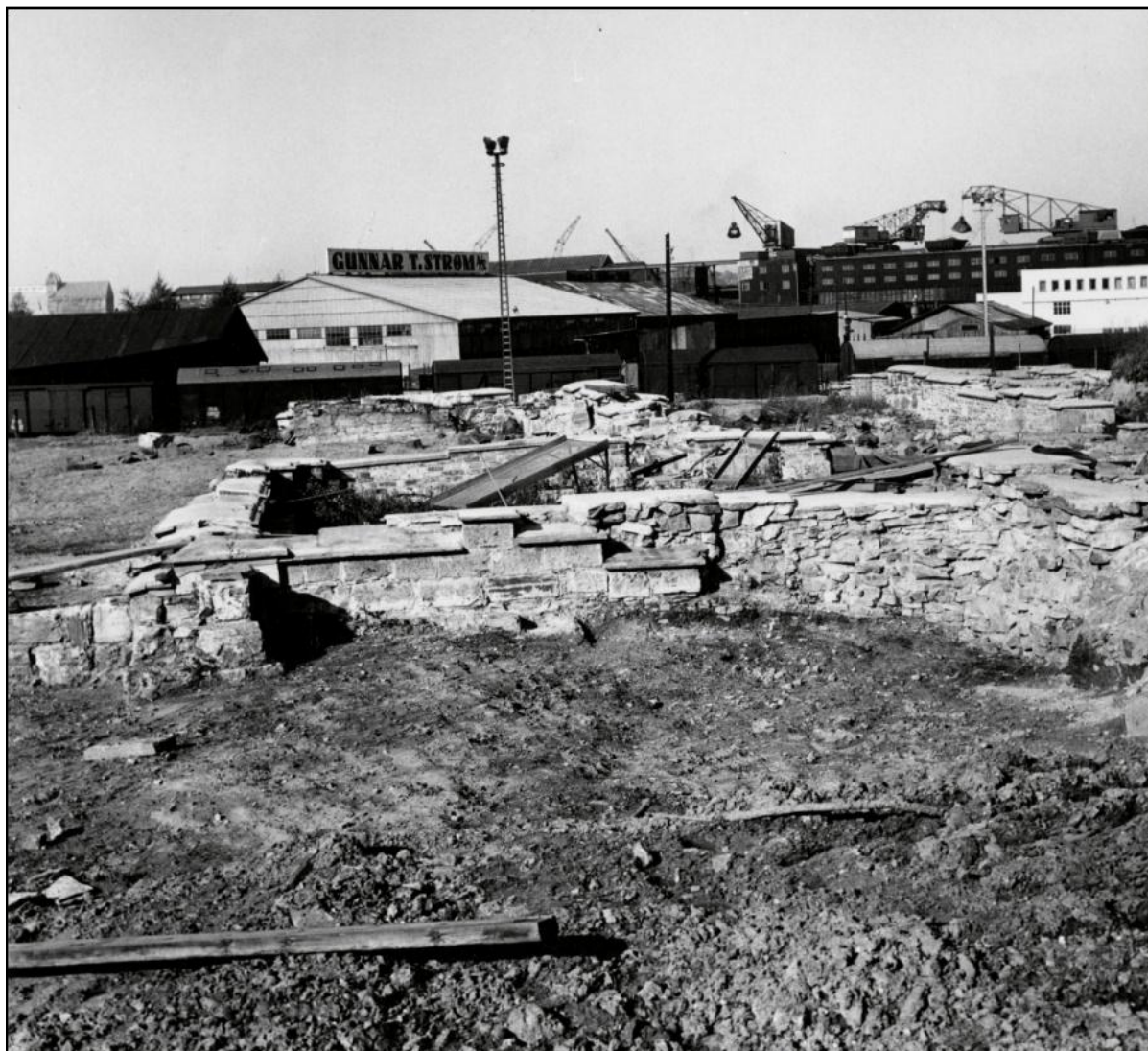
Delvis bevart portal med formtegl

Trapp i østveggen

Original kalkmørtel på teglmur i østveggen

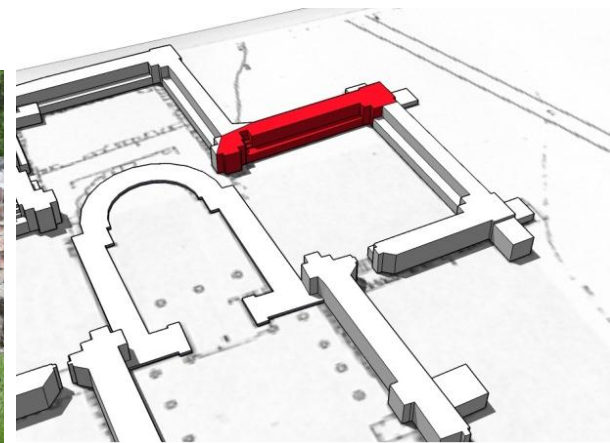
Tekking fra 1961-1963-konserveringen i ytre østvegg

Utrevet, opprinnelig buttvinklet ytre hjørne mot høykoret

Tverrskipets søndre arm sett mot vest. Aftenposten, 1963.

INDRE ØSTVEGG

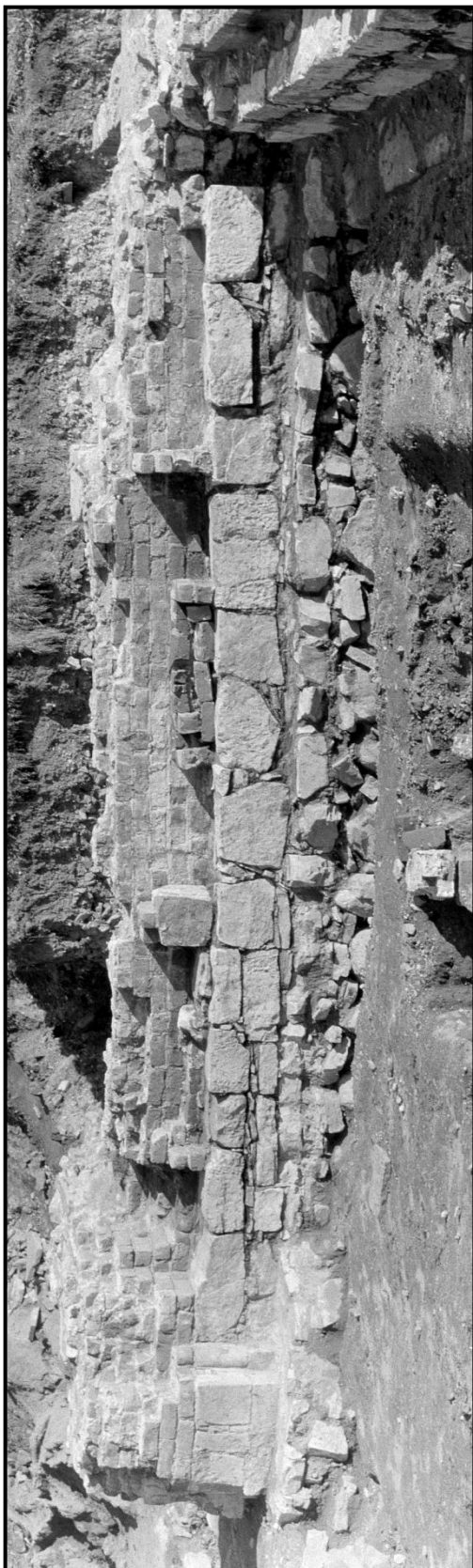
Utsnitt av foto 102. Sett mot øst. Nordre hjørne av indre østvegg med trapp. O. Olsen/H. Christie, 1962.

De 4 antatt bevarte løperne i lisenens vestside har med unntak av den nederste ingen attributter som utvetydig røper at de er originale. Steinene følger uansett opprinnelig forband. Legg merke til at sokkelsteinene som springer frem under dette partiet er opprinnelige.

Originale teglsteiner kan være satt inn i øvrige partier, eksempelvis den merket "?".

Foto 103. Sett mot øst. Hjørnet mellom høykor og søndre arm i tverrskipet. O. Olsen/H. Christie, 1962.

Utsnitt av foto 54. Sett mot øst. Indre sørvegg av søndre arm i tverrskipet. O. Olsen/H. Christie, 1962.

Utsnitt av foto 54. Sett mot øst. Nordre del av østveggen i tverrskipets søndre arm. O. Olsen/H. Christie, 1961.

Veggen har bevart store deler av sin teglmur med opprinnelig forband og original mørtel/spillkalk/kalkpuss. Også teglstein som ser tilsynelatende ny ut og mangler kalkflekker er beviselig originale, da de fremviser gjenkjennelige attributter på arkivfoto. Enkelte partier under hvit strek er reparert med kalksementmørtel på 1990-tallet.

Trappen er i det store rekonstruert, men har originalt materiale i indre skall. En teglstein i vangen markert med hvit prikk er opprinnelig.

De 2 løperne med "!" har byttet plass med hverandre.

Utsnitt av foto 55. Sett mot øst. Søndre del av østveggen i tverrskipets søndre arm. O. Olsen/H. Christie, 1961.

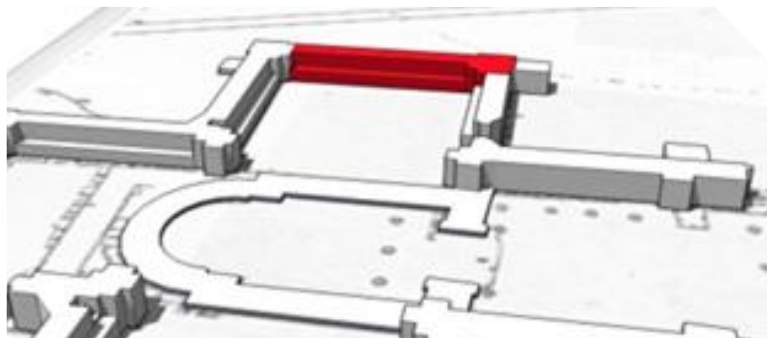
Hjørnelisene i veggens søndre ende var nær fullstendig utrevet ved avdekkingen på 1960-tallet. Til gjengjeld er store deler av teglmuren uvanlig godt bevart. Det må tas høyde for utskiftninger av teglstein i partiet under hvit strek. Eksempelvis ser det ut til at "!" er flyttet fra opprinnelig plassering på venstre støttside, der det nå ligger en antatt ny stein.

Over den originale teglsteinen i sørveggenes hjørnelisene – markert med hvit prikk – ligger det stein som kan være original. De er da trolig trukket frem fra det skadede murlivet.

Den stiplede streken viser til usikkerheten knyttet til bevaringstilstanden på grunn av manglende fotodokumentasjon.

Pinningssteinene markert i gult er trolig originale, med et par mulige unntak. De har opprinnelig ligget i en klynge, men er dandert utover mot nord for å fylle en åpning i muren.

INDRE SØRVEGG

Foruten hjørnene er ikke muren fotodokumentert før konserveringen. Den stiplede streken er kun retningsgivende. Som i øvrige murer er antakelig middelaldertegl funnet ved utgravingen murt opp igjen.

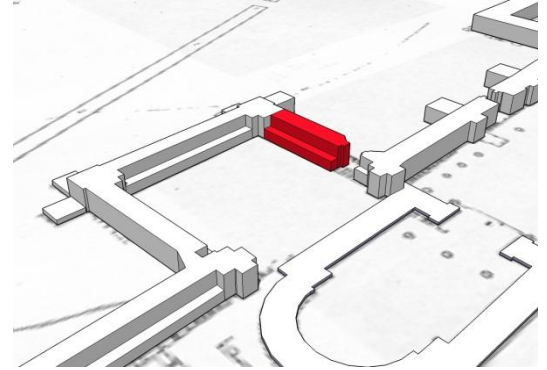
Noe av sørmuren i vestenden, samt hjørnelisene og søyle, er dokumentert (se foto 50 nedenfor). Flere av teglsteinene i lisenen var skadet, og har blitt byttet ut med nye. Det er likevel knyttet usikkerhet til angivelsene her, og det er mulig originale steiner over hvit strek. Eksempelvis binderen med "?".

Merk at det er påført nytt materiale på pallen nærmest murlivet.

Utsnitt av foto 50. Sett mot vest. Lisenen med søyle i sørvestre hjørne av søndre tverrskipsarm. O. Olsen/H. Christie, 1961.

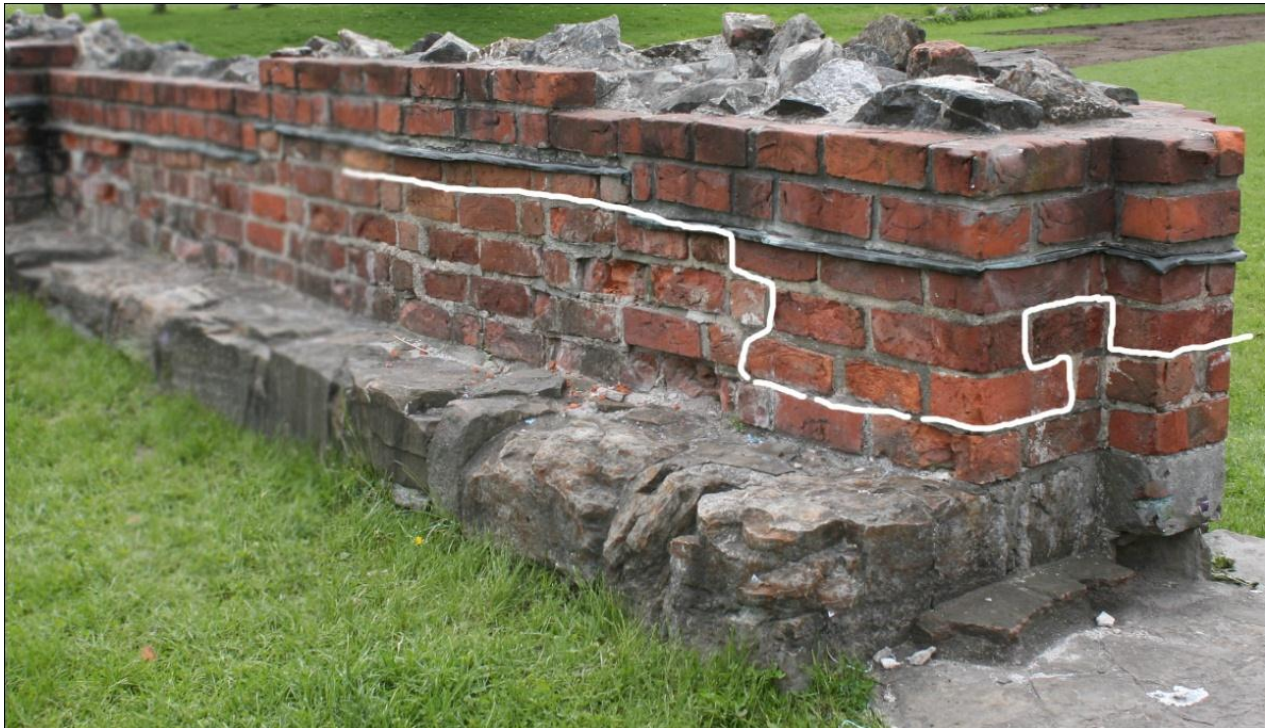
INDRE VESTVEGG

Utsnitt av foto 50. Sett mot vest. Østveggen i tverrskipets søndre arm. O. Olsen/H. Christie, 1961.

Muren er bevart opp til 4 skift. De 3 teglsteinene med "?" ligner ikke på de opprinnelige fra arkivfoto.

Det er imidlertid usikkert om de er nye. De 2 binderne med overstreket runding har riktig skiftegang, men er nye.

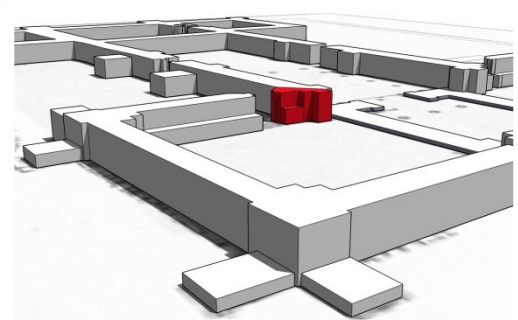

Utsnitt av foto 49. Sett mot vest. Vestveggen i tverrskipets søndre arm. O. Olsen/H. Christie, 1961.

Den stiplede streken viser til usikkerhet om bevaringstilstanden til steinene i 1. og 2. skift. De originale steinene i vangen kan helt sikkert identifiseres (se foto 87 under «Ytre vestvegg»).

Utsnitt av foto 48. Sett mot vest. Indre vestvegg og nordvestre lisene i tverrskips søndre arm. O. Olsen/H. Christie, 1961.

De antatt bevarte teglsteinene i hjørnet mellom vestvegg og lisenevange er i dag skadet og har få trekk som utvetydig forteller at de samsvarer med steinene på arkivfoto. Det er like fullt sannsynlig at disse er fra middelalderen. Binderne 1 og 2 kan være originale steiner fra indre skall eller som ble funnet løst (se foto 86).

Søylesteinen "!" har et par attributter som sannsynliggjør at den er original. Den må i så fall ha blitt limt. Skjønt, da dens "hale" ikke er synlig i murlivet er det vanskelig å tro at den er original.

Løperen med "?" kan være den som hviler på samme plass i foto 86 (se nedenfor).

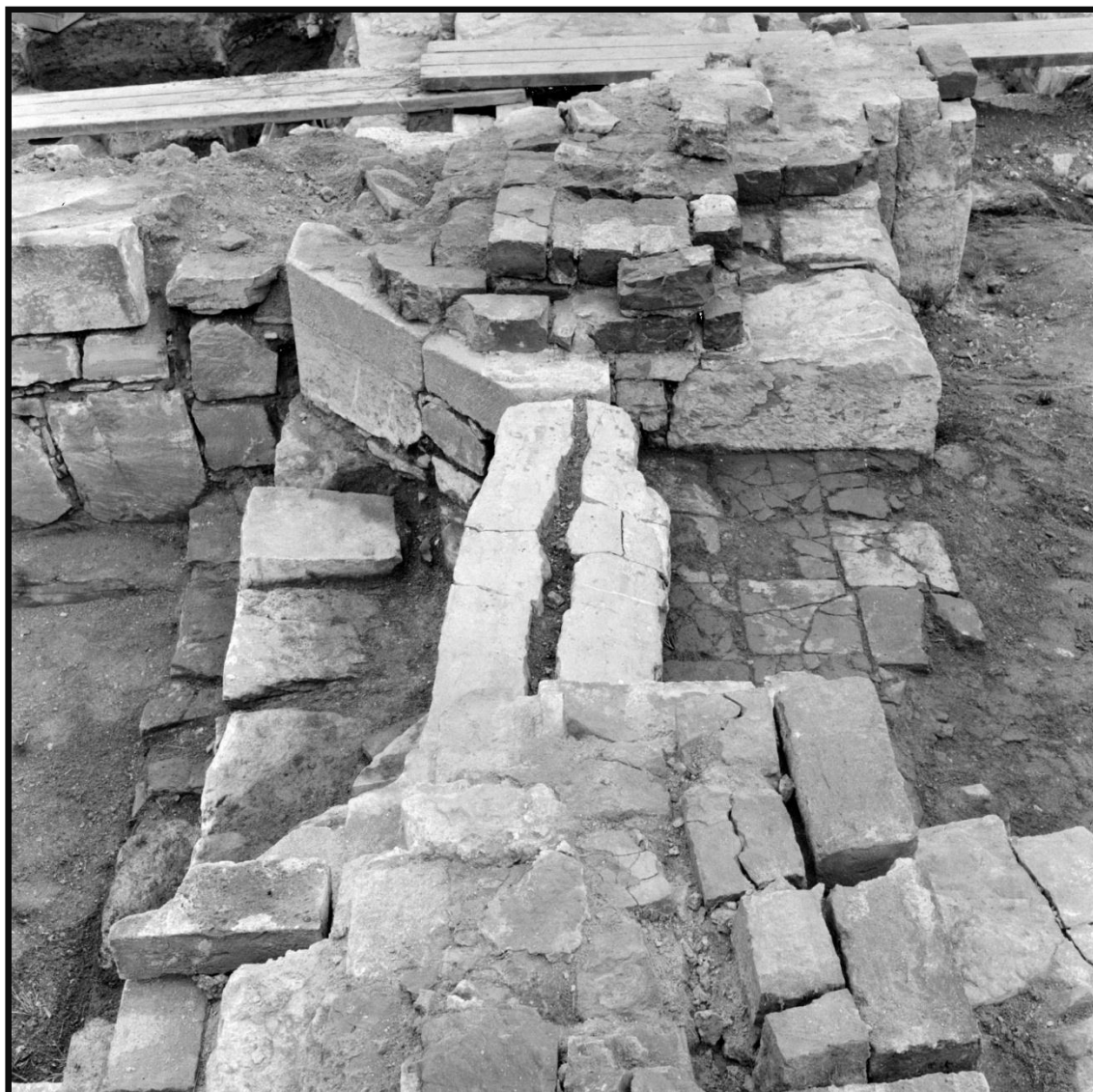

Foto 86. Sett mot nord. Søndre tverrskips portal i vestveggen. Den avlange terskelsteinen og gulvflisene tilhørte sen bruksperiode og kom til som et resultat av nivåhevingen i kirken. Disse delene ble fjernet. O. Olsen/H. Christie, 1961.

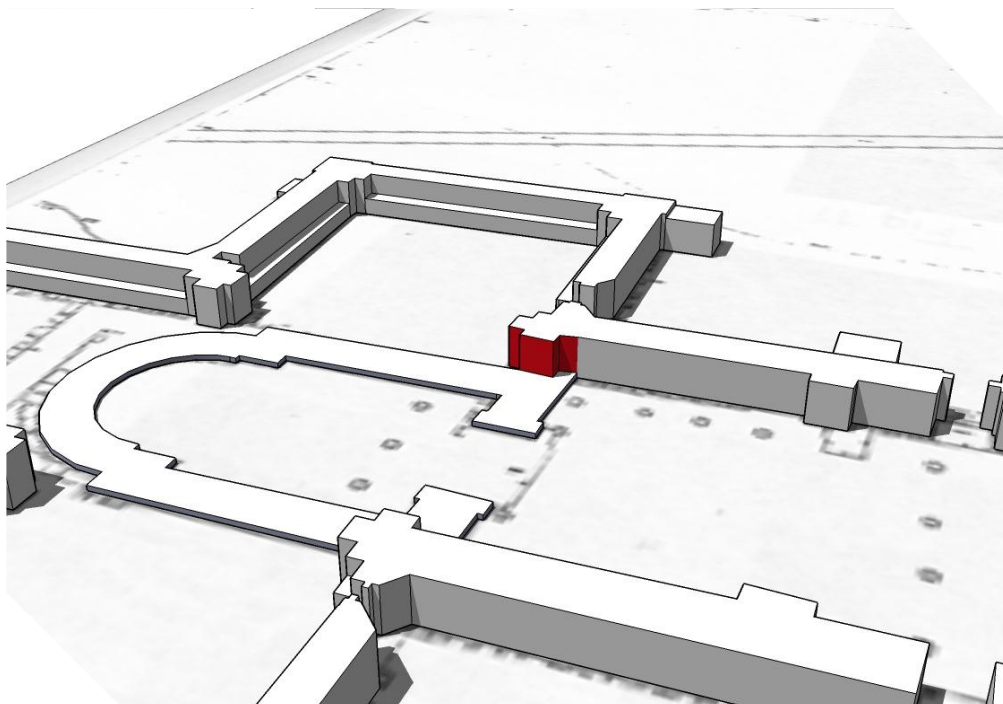
VESTVEGGENS MURKJERNESNITT

Foto 96. Snitt av vestveggs murkjerne frem til romansk korvegg. Sett mot sør. O. Olsen/H. Christie, 1962.

De gule markeringene angir stein som er tilføyd murlivet.

Teglsteinen og materialet for øvrig stammer fra gotiseringen av kirken, da det sørøstre hjørnet av romansk skip, samt noe av sørveggen, ble revet ned til sokkel.⁸⁸

⁸⁸ Christie 1962, s. 30

YTRE VESTVEGG

Foto 91. Sett mot øst. Inngangen til vestportalen i søndre tverrskipsarm. O. Olsen/H. Christie, 1961.

Teglsteinene angitt med “?” er mulig originale, men det lar seg ikke klart bestemme. Teglsteinen med “!” er høyst trolig original, og har i så fall blitt flyttet ørlite fra opprinnelig posisjon ved avdekkingen (se foto 91).

Terskelsteinene og gulvflisene i foto 91 er fra sen bruksperiode og ble fjernet.⁸⁹

Øvrig fotodokumentasjon av ytre vestvegg før konserveringen mangler, og murverket videre sørover er i så måte angitt med stiplet strek. Det er grunn til å tro at nær alle kvadersteinene i muren er opprinnelige. Blant annet vet vi

⁸⁹ Christie 1961, s. 16.

at ytre østmur i høykoret har et tilsvarende velbevart murverk, og de som eventuelt ikke ligger på opprinnelig plass må ha glidd ut og blitt funnet i nærheten av muren. Det 3. skiftet har en påfallende rett *kron*e, slik at kvadre kan ha vært satt inn for å danne en vannrett overkant til konserveringen (den første konserveringen fra 1960-tallet med betongheller er blitt erstattet og er ikke synlig i dag).⁹⁰ Det vil samsvare med behovet for å la muren få lik høyde som de 3 opprinnelige bruddsteinene i 3 skift som utgjør lisenen helt inntil støttemuren i sørvestre hjørne. Alternativt kan den rette kronen tolkes som et godt bevart vederlag til det første teglsteinsskiftet.

Den stiplede streken fortsetter langs ytre vestvegg da fotodokumentasjon før konserveringen mangler. Støttemuren ser ut til å være bevart, trolig i sin helhet; til forskjell fra veggene som har en konserverende krone, har ikke støttemuren det samme behovet for tilført materiale til avretting med tanke på konservering. Se arkivfoto 198 nedenfor.

⁹⁰ Se brevet til Gaarder og Jensen 1961. Her beskrives fremgangsmåten i konserveringen (gjengis i kapitlet «Konserveringshistorie»).

YTRE SØRVEGG

Utsnitt av foto 198. Sett mot nordvest. Ytre sørvegg (delvis konservert) med støttemurer fremst i bildet, samt det utrase partiet inn mot sørvestre hjørnet. O. Olsen/H. Christie, 1963.

Det foreligger ikke bilder av muren før konservering. Det er naturlig å tenke seg at bruddsteinsmuren (*blankmuren*) fremstår noenlunde som funnet. Det er ikke mulig å gjøre rede for eventuelle nye pinner eller mindre steininnsettelse.

Betongstøpingen inn mot utrasingen illuderer murskallet.

Utrasingen nær sørvestre hjørne har blottlagt murkjernen, som er godt bevart siden konserveringen på 1960-tallet. Noe mindre stein omkring midten av partiet ser ut til å være tilført, mens det øverste skiftet som støter opp mot betongkappen kan være et offerskift.

De 3 støttemurene synlig på arkivfoto 198 – 2 av dem i sørvestre hjørne og 1 lengst bort i sørøstre hjørne – ble alle konservert. Det er usikkert om det er tilført ny stein, og må i så fall gjelde mindre avrettinger, eller i den laveste støttemurens tilfelle en type offerskift som markerer den tydeligere i gresset.

YTRE ØSTVEGG

Utsnitt av unummerert foto. Sett mot vest. Ytre østvegg i søndre tverrskipsarm under konserveringsarbeidet. Aftenposten, 1963.

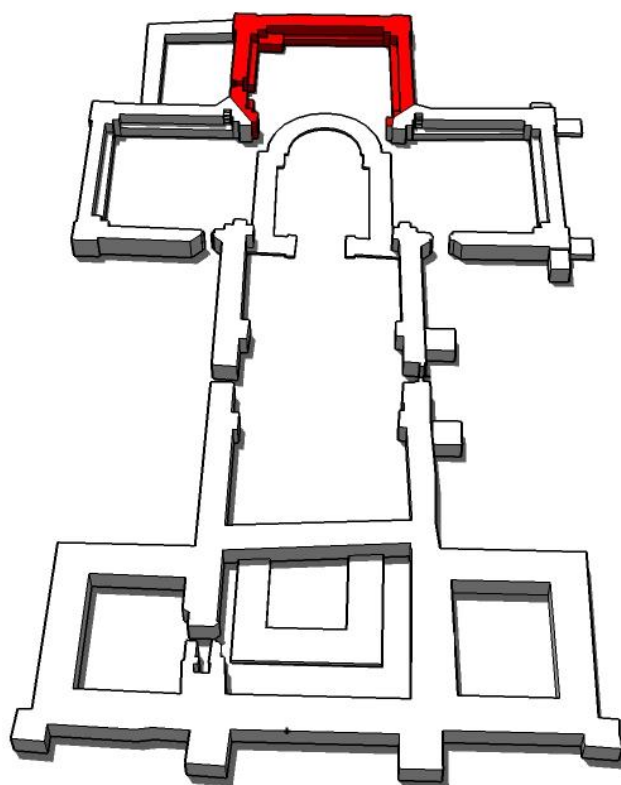

Muren ble ikke dokumentert før konserveringen. Det bevarte murlivet er høyst trolig opprinnelig. Den trappende delen av kvadmuren har beholdt tekkingen fra 1960-tallet, da det må ha vist seg teknisk uhensiktsmessig å legge kobbermembran over 3 springende skift. Et sekundært bruddsteinskift i støt med den enslige kvaderen i 3. skift har forsvunnet etter konserveringen på 1990-tallet.

Den utrevne delen er uforandret siden 1960-tallet. Lik det utrevne partiet i ytre sørvegg står vel murkjernen delvis blottet med nytt bindemiddel og noe ny stein der behovet har meldt seg.

Støttemuren har høyst sannsynlig ikke fått tilført nytt materiale, sett bort fra en sementkappe som i øverste skift bar en nå forsvunnet konserveringshelle. Merk at det første av 3 skift knapt er synlig under bakken. Det fortsetter inn til østveggen, er noe ujevnt og har karakter av å være sokkel i nordre kant.

HØYKORET

Murlivet i ytre sørvegg er revet

Portal med kvaderstein

Teglmur i indre nord- og østvegg bevart i flere skift

Alter i nordøstre hjørne

Kalkkvadre i ytre murliv

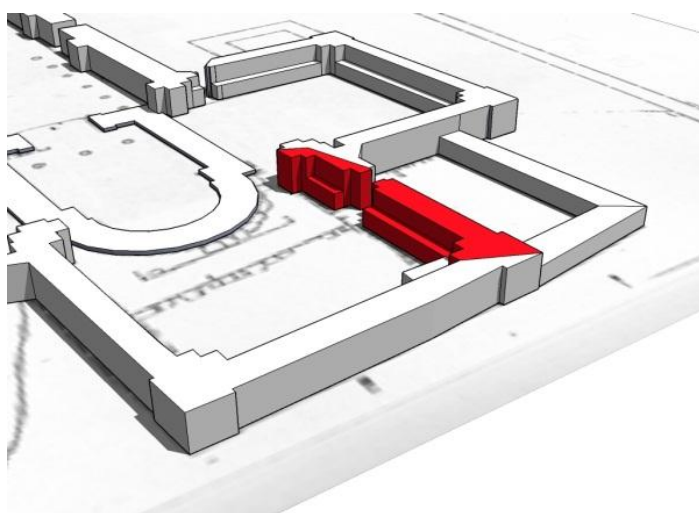

Unnummerert foto. Høykoret sett mot sørvest. Rommet var på dette tidspunktet delvis konservert. Aftenposten, 1963.

INDRE NORDVEGG

Utsnitt av foto 106. Sett mot nord. Hjørnelisene, nordmur og nordportal i koret. O. Olsen/H. Christie, 1962.

Søylen i kleberstein er bevart i høyde med overkant av pall, mens lisenens østre vange er nærmest helt rekonstruert (Christie s 16 terminologi). Merk at den rekonstruerte lisenen i *murlivsiden* kun er 1 stein bred, mens de øvrige lisenene i kirken er 1,5 stein brede, i samsvar med vangen. Det til tross for at det 0,5 stein brede skiftet som har utgjort opprinnelig vange delvis var bevart ved utgravingen.

Det er uklart hvor mye av nordveggenes murliv som er bevart, noe den stiplede streken indikerer.

Foto 108. Sett mot vest. Nordportalen i høykoret. Merk den forsvunne innfatningssteinen av orthocerkalk som har utgjort en del av portalvangen. Den kan ha blitt gjenbrukt her etter rivingen av det romanske koret, og videre bærer den med sin sirkulære finhugging preg av å opprinnelig vært tiltenkt et dekorativt element i den eldste steinkirken. O. Olsen/ H. Christie, 1962.

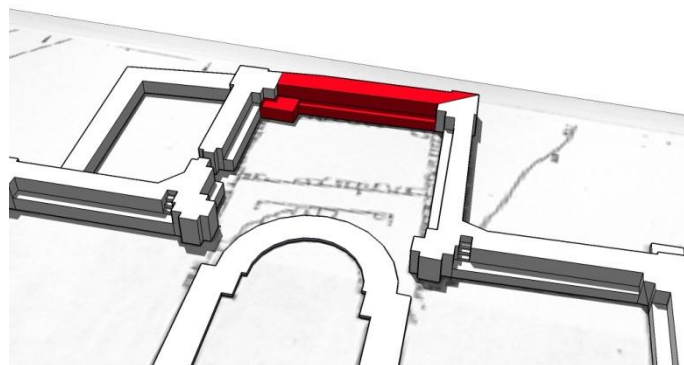
Utsnitt av foto 107. Sett mot nordøst. Portalens østvange og noe av nordveggen. O. Olsen/H. Christie, 1962.

Prikkene angir mulige originale stein som ligger på opprinnelig plass. Manglende fotodokumentasjon tillater ikke å til fulle gjøre rede for murens beskaffenhet ved avdekkingen. Konservator anmodes til å vurdere de fleste teglsteinene øst for det partiet som er synlig (foto 107) som middelalderstein med enten opprinnelig skiftegang eller som funnet løst og murt opp igjen. Foto 103 (se «Ytre østvegg» under kapittel «Sakristiet») antyder at muren har hatt friske steiner bevart i flere skift helt frem til hjørnelisenen.

Bruddsteinsmuren er høyst sannsynlig uforandret.

Merk at pallen har et sirkulært uthugget emne av orthocerkalkstein som med stor sannsynlighet har tilhørt den romanske kirken.

INDRE ØSTVEGG

Østveggen byr på en rekke tolkningsproblemer. Hvit strek kan ikke regelbundet følge murlivets bevarte teglsteiner slik de forekommer i foto 272 (se nedenfor). Det er åpenbart at originale steiner – trolig fra murens innerliv – er flyttet ut i skallet. Dessuten er det ikke gitt at nederste teglskift overalt er synlig i fotomaterialet. Angivelsen må da bli omtrentlig, noe den stiplede streken er et uttrykk for.

Foruten nye heller på alteret i nordenden, er bruddsteinmuren opprinnelig.

Nicolaysen fjernet i 1868 et mulig høyalter i stein som lå rundt midten av rommet.⁹¹

⁹¹ Christie 1963:70

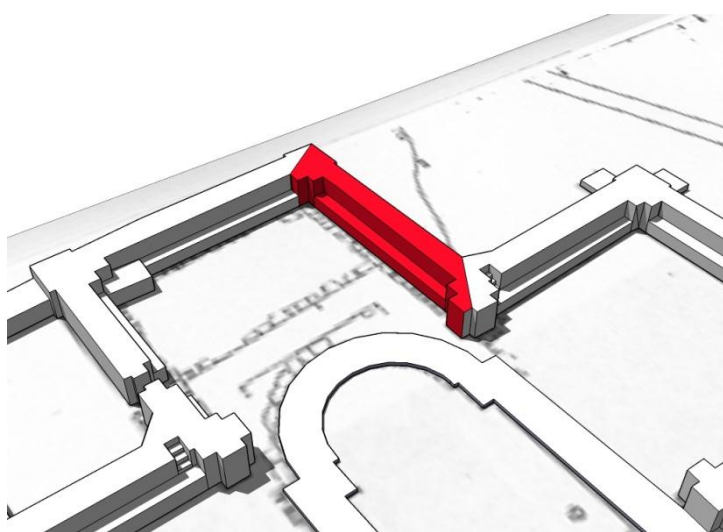

Foto 272. Høykorets østmur sett mot nord. Alter i nordre hjørne. O. Olsen/H. Christie, 1963.

INDRE SØRVEGG

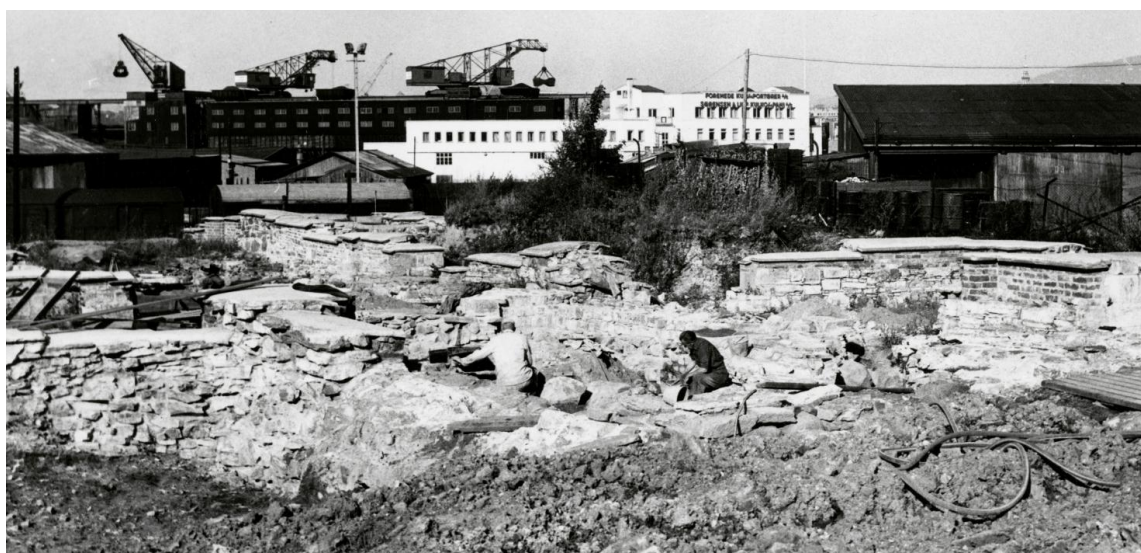
Utsnitt av foto 273. Sett mot sør. O. Olsen/H. Christie, 1963.

Hele sørvestre hjørnelisene og søyle er rekonstruert. Likeledes er brorparten av sørveggen teglmur murt helt nytt i 2 skift i samsvar med mukjernens høyde ved avdekkingen. 1 løs stein ble funnet, og kan være binderen med ”?”.

Den bevarte teglmuren i vestre del er kun delvis dokumentert før konserveringen (se foto 104). Der det ikke foreligger arkivfoto er streken stiplet.

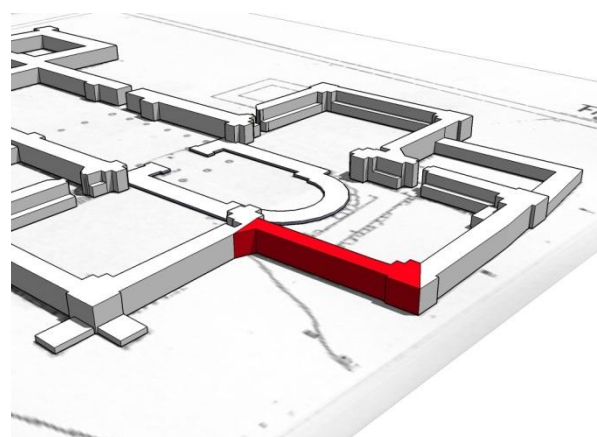
YTRE SØRVEGG

Utsnitt av unummerert foto. Ytre sørvegg sett mot nordvest. Muren er delvis synlig bak gravmassene. Aftenposten, 1963.

Veggen ble ikke dokumentert før konserveringen. Murlivet var ved avdekkingen helt eller delvis utrast, men noe av murkjernen sto tilbake. Mot hjørnet i vest ser det ut til at de øvre skift er nymurt for å korrespondere med teglloppmuringen i veggens indre murliv. Videre østover er det åpenbart at de øvre skift er sekundære (se også foto 273 ovenfor). Murens opprinnelige høyde avtar sakte østover, noe dagens mur ikke gjør. I grove trekk er murkjernen på høyde, eller noe under, overkant av pallene i veggens indre murliv.

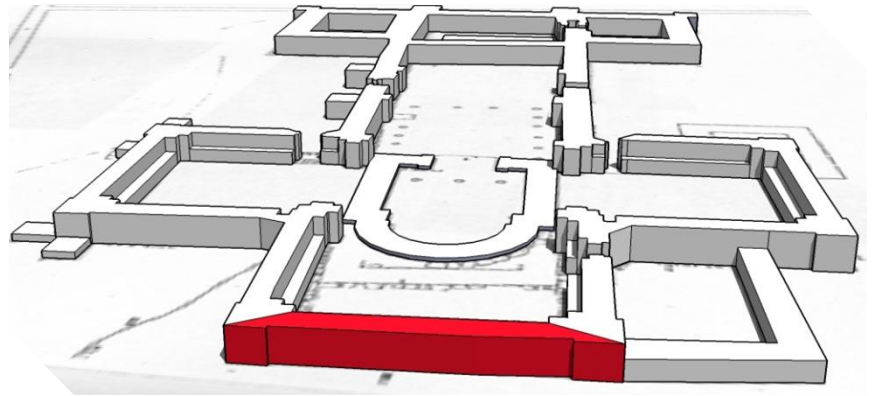
Merk at hjørnet inn mot søndre tverrskipsarm ikke er rettvinklet, men butt, noe som har gitt plass til trappen inne i muren.

YTRE ØSTVEGG

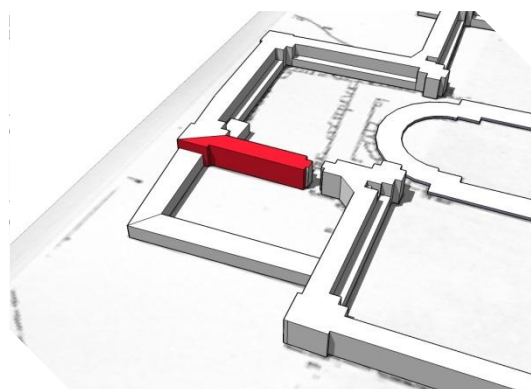
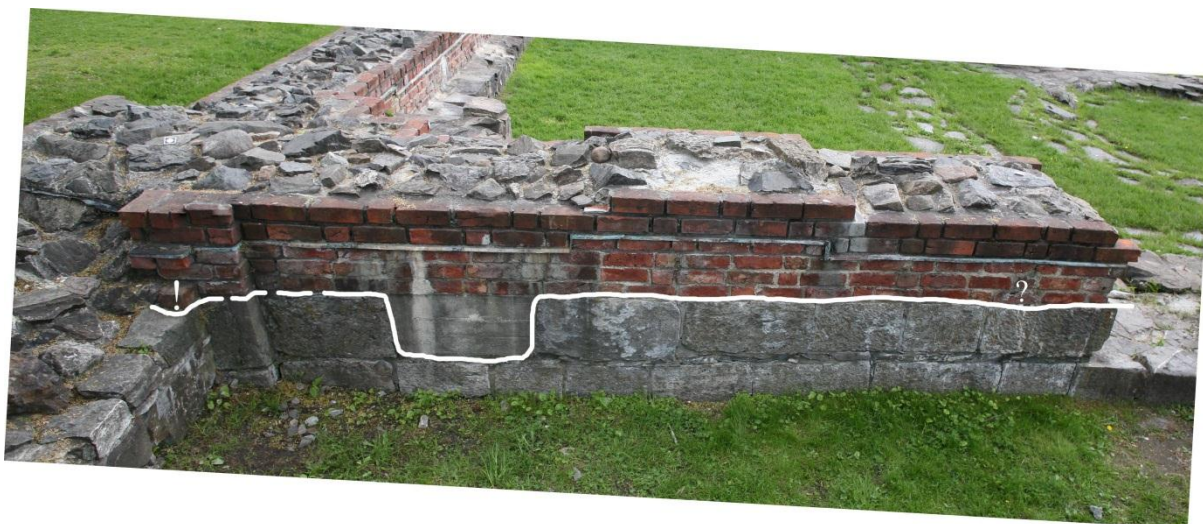
Utsnitt av foto 273. Østveggen i høykoret sett mot sør.
O. Olsen/H. Christie, 1963.

Foruten 3 teglsteiner er det kun bruddsteinsmuren som står tilbake. Det er imidlertid mulig at originale teglsteiner er satt frem i murlivets ene skift under membranen.

Merk at de små vederlagshellene under første teglskift i den rekonstruerte lisenen er tolket som originale. Det er usikkert om dette stemmer.

YTRE NORDVEGG

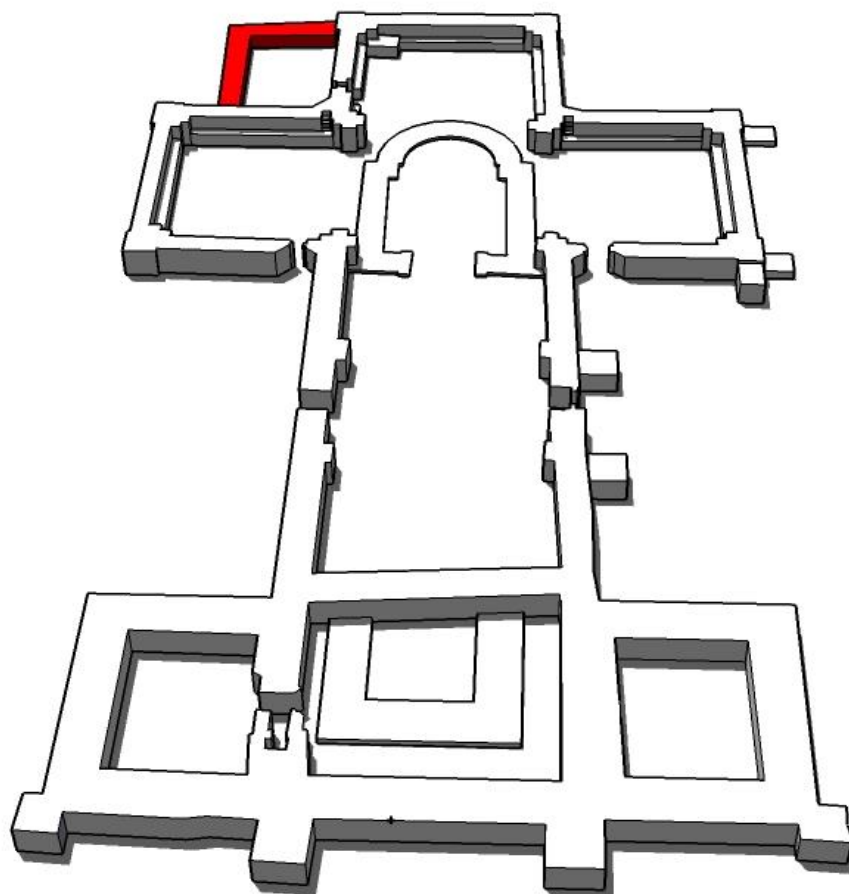
Utsnitt av foto 57. Sett mot øst. Indre sørvegg i sakristiet skimtes bak trappen i nordre tverrskipsarm. O. Olsen/H. Christie, 1961.

Den beskjedne dokumentasjonen kan bare antyde hva som står tilbake av originalt materiale. Den kvaderlignende bruddsteinmuren må vi tro står uendret, men merk at fugene mellom første og andre skift til høyre for betongkopien er uvanlig tykk sammenlignet med denne murtypens karakter andre steder.

Teglmuren er en $\frac{1}{2}$ stein tykk, og det er uklart hvorvidt den har fått 3 til 4 skift på grunn av bevart teglmurskift eller for å konservere opprinnelig murkjerne. Det siste er trolig riktig. En del teglstein nær sørøstre hjørne kan være opprinnelig, noe den stiplede streken angir.

Teglsteinen markert med «!» kan være den som ligger blottet på arkivfoto 57. Den er da trukket noe ut. De to teglsteinene markert med «?» kan være fra middelalderen, men det kan ikke dokumenteres.

SAKRISTIET

Ikke samtidig med teglkirken

Kun indre murer fremgravd 1961-1963

Teglskift over bruddsteinmur

Ingen kalkkvadre

Konservert på 1990-tallet

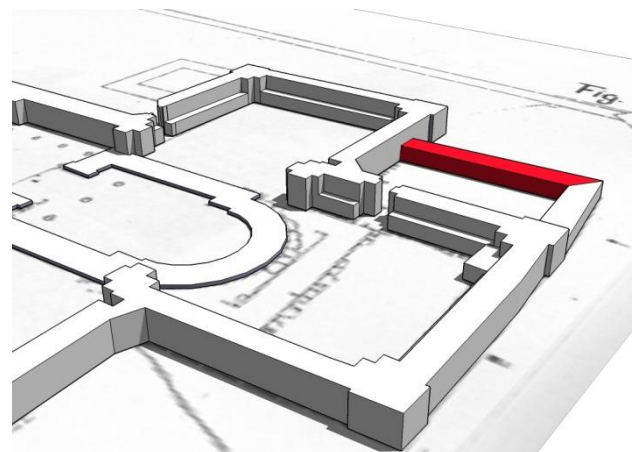
INDRE OG YTRE NORDVEGG

Utsnitt av foto 107. Foran ser vi høykorets nordvegg med åpning inn til sakristiet. O. Olsen / H. Christie, 1962.

Muren har kun lave skift av bruddstein tilbake. De tilførte bruddsteinskiftene i murlivet og steinene over murkronen er ment å konservere den bevarte murkjernen. De 2 løperne under kobbermembranen i vestre ende kan ha 1 eller flere opprinnelige teglstein i bakkant.

Det turkise partiet angir stein som trolig er originale, men som må ha blitt flyttet på eller byttet plass.

Det østlige partiet har bevart hele bruddsteinmuren. En inntrukket teglflukt ble ikke dokumentert fotografisk, men de fleste steinene er trolig intakte. Kanskje har det her vært en nisje, med mindre veggen har hatt pall, slik som i tverrskipene og i høykoret.

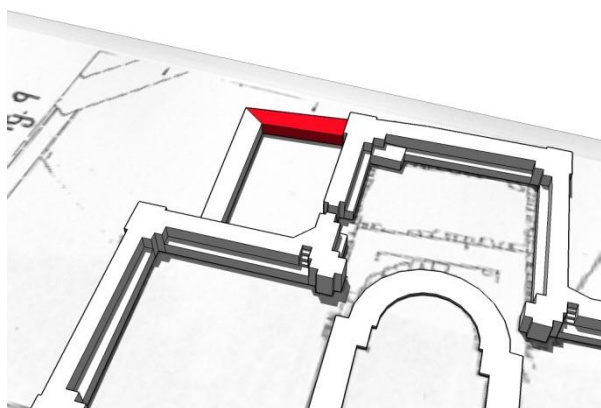

Det ytre murlivet er ikke dokumentert på noe vis. Konservator bør være oppmerksom på at enkelte partier med mindre stein murt opp i murlivet trolig er sekundære. Jmfør det sekundære partiet i indre østvegg i sakristiet.

INDRE OG YTRE ØSTVEGG

Utsnitt av foto 57. Sett mot øst. Østveggen i sakristiet ble kun delvis utgravd da NSB fortsatt benyttet veien på marken over. O. Olsen / H. Christie, 1961.

Foruten et par kampestein i nåværende 2. skift som er blitt flyttet ørlite ut i murlivet, har bruddsteinmuren beholdt sin opprinnelige karakter.

Steinen med «!» kan være den lille, enslige steinen i 3. skift (gjemt bak trerøtter), som i så tilfelle er flyttet til venstre og satt på høykant.

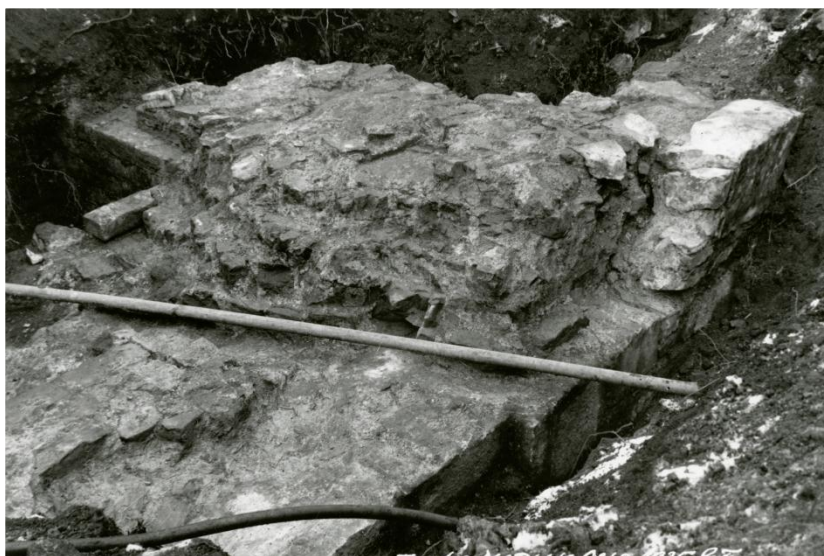
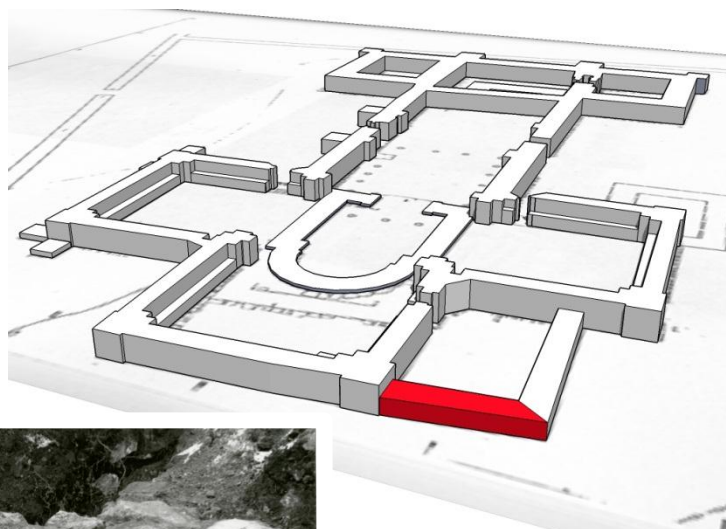

Foto 103. Sett mot nordvest. Høykorets ytre nordøstre hjørne, med et mindre parti av sakristiets østmur. G. Fischer, 1935.

Foruten et fotografi (foto 103) av høykorets nordøstre hjørne fra Fischers prøvegraving på tampen av arbeidene i 1935 er ikke det ytre murlivet dokumentert. Merk at den store kvaderlignende steinen (se arkivfoto 103 over) utgjør den «første» i overgangen mellom høykoret og det tilbyggede sakristiet. I dag ser den ut til å definere høyden i øverste skift i ytre murliv i sakristiets østvegg; da dette skiftet er mistenkelig horisontalt kan det antas at noe stein er tilført under konservering.

KILDER

LITTERATURLISTE:

Bagge, Sverre

- 1974 Kanslerembetet og Mariakirken i Oslo 1314-1350. I *Oslo bispedømme 900 år -historiske studier*, redigert av Fridtjof Birkeli, Arne Odd Johansen og Einar Molland, s.143-162. Universitetsforlaget, Oslo.

Berg, Arno og Thorleif Sellæg

- 1961 Mariakirkens og kongeborgens ruiner på Sørenga. Skolerådmannens eksp. av 18/2-1961. Brev, saksnr. 471.A.06. Byantikvarens kontor, 25.2.1961. Riksantikvarens arkiv.

Christie, Håkon

- 1961 1961. I *Mariakirken i Oslo*, arkeologisk feltdagbok maskinskrevet 2002 fra utgravninger og bygningshistoriske undersøkelser i årene 1961, 1962, 1963, samt 1969 og 1971, s. 2-17. Ikke publisert. Riksantikvarens arkiv.
- 1962 1962. I *Mariakirken i Oslo*, arkeologisk feltdagbok maskinskrevet 2002 fra utgravninger og bygningshistoriske undersøkelser i årene 1961, 1962, 1963, samt 1969 og 1971, s.18-45. Ikke publisert Riksantikvarens arkiv.
- 1963 1963. I *Mariakirken i Oslo*, arkeologisk feltdagbok maskinskrevet 2002 fra utgravninger og bygningshistoriske undersøkelser i årene 1961, 1962, 1963, samt 1969 og 1971, s. 2-17. Ikke publisert. Riksantikvarens arkiv.
- 1966 Old Oslo. I *Journal of Medieval Archaeology* vol. 10, s. 45-58.
- 1969 1969. I *Mariakirken i Oslo*, arkeologisk feltdagbok maskinskrevet 2002 fra utgravninger og bygningshistoriske undersøkelser i årene 1961, 1962, 1963, samt 1969 og 1971, s. 71-78. Ikke publisert. Riksantikvarens arkiv.
- 1971 1971. I *Mariakirken i Oslo*, arkeologisk feltdagbok maskinskrevet 2002 fra utgravninger og bygningshistoriske undersøkelser i årene 1961, 1962, 1963, samt 1969 og 1971, s. 79. Ikke publisert. Riksantikvarens arkiv.

Eide, Ole Egil

- 1971 *Oppkomsten av Oslo - tidligere tolkningsforsøk og nyere arkeologisk materiale*. Helles seminar 15/2-1971. 22 sider.
- 1974 *De toskipede kirker i Oslo - et forsøk på redatering og opphavsbestemmelse med utgangspunkt i de siste utgravninger i Clemenskirke*. Revidert utgave av hovedoppgave i nordisk arkeologi, Universitetet i Bergen, 1973. Forfatteren, Bergen.
- 2007 Om muremåter og kirkedateringer i 1100-tallets Oslo. I *Collegium Medievale*, vol. 20, s. 137-168.

Ekroll, Øystein

- 1989 *Rapport om ruinkonservering i Gamlebyen 1988 og 1989*. Upublisert. Riksantikvarens arkiv.

Fischer, Gerhard

- 1935 1935. I *Det Gamle Oslo. Prøvegravninger etter Mariakirken på Øren*. Renskrevet dagbok (17-19), gjelder perioden 9. mai til 11. desember, s. 1-57. Ikke publisert. Riksantikvarens arkiv.
- 1937 Mariakirken i Oslo. Harald Hardrådes katedral og riksstyrets sete. I serien *Fortidsminner*, nr. 14. Foreningen til norske fortidsminnemerkeres bevaring, Oslo.
- 1938 1938. I *Det Gamle Oslo. Prøvegravninger etter Mariakirken på Øren*. Renskrevet dagbok (19), gjelder perioden 5. til 9. desember, s. 57-58. Ikke publisert. Riksantikvarens arkiv.
- 1946 1946. I *Det Gamle Oslo. Prøvegravninger etter Mariakirken på Øren*. Renskrevet dagbok (19), gjelder perioden 14. til 21. oktober, 58-59. Ikke publisert. Riksantikvarens arkiv.
- 1950 1950. I *Det Gamle Oslo. Prøvegravninger etter Mariakirken på Øren*. Renskrevet dagbok (19), gjelder perioden 14. til 24. oktober, s. 59. Ikke publisert. Riksantikvarens arkiv.
- 1950b *Oslo under Eikaberg*. Aschehoug, Oslo.

Gaarder og Jensen A/S

- 1961 Mariakirken. Brev av 6.9.1961, Oslo. Riksantikvarens arkiv.

Horgen, Randi

- 1995 Håkon Vs Mariakirke i Oslo. Bygningsbeskrivelse og tolkninger. Magistergradsavhandling i kunsthistorie ved Universitet i Oslo.

Keller, Karl-Fredrik og Erik Schia.

- 1994 *Middelalderbyen i Oslo*. Keller/Nagelhus, Oslo.

Molaug, Petter B.

- 2006 *Mariakirkens ruiner, Sørenga, Gamlebyen, Oslo. Arbeider i 1999. Arkeologisk forundersøkelse før konservering, dokumentasjon av konserveringsarbeider*. Arkeologiske utgravninger 2006 nr. 44, Norsk institutt for kulturminneforskning, Oslo.

Nicolaysen, Nicolay

- 1869 Om Mariakirken i Oslo og dens Udgravning. I *Fortidsminneforeningens Årbok*, 1869. Foreningen til norske fortidsminnemerkeres bevaring, Oslo.

Mariakirken i Oslo

Roaldset, Hege

- 2000 *Mariakirken i Oslo – de religiøse funksjonene*. Unipub, Oslo.

Schia, Erik

- 1985 *Gamlebyen i Oslo. Mariakirken og Kongsgården på Sørenga; Plan for istandsetting av ruinområdet*. Riksantikvaren, Oslo.
- 1995 *Oslo innerst i Viken – liv og virke i middelalderbyen*. Aschehoug, Oslo.

Sellæg, Thorleif

- 1969 *Mariakirken. Befaring 9/5-1969. Brev, saksdok. nr. 471-5.A.01*. Riksantikvarens arkiv.

Sigurdsson, Jón Vidar

- 1999 *Norsk historie 800-1300 – frå høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt*. Universitetsforlaget, Oslo.

Ukjent

- 1994 *Mariakirkens ruin, Oslo kommune. Arbeidsbeskrivelse, 08.09.94*. Internt dokument med prinsippskisse av A.B.M.

FOTOGRAFIER:

Fotomaterialet fra utgravingene er fra 1935, 1961, 1962, 1963, 1969 og 1971 og fordeler seg slik:

Fischer, Gerhard, foto 1-112, tatt i 1935. De ligger i mappen A1 *Mariakirken. Utgravning 1935.*, i boksen *Arkeologiske undersøkelser, 1. Oslo, Mariakirken, Klememskirken*.

Olsen, Oluf og Håkon Christie, foto 1-286, tatt mellom 1961-1963. De ligger i mappen A.1 *Mariakirken. Utgravning 1961-1963*, i boksen *Arkeologiske undersøkelser, 1. Oslo, Mariakirken, Klememskirken*.

Christie, Håkon, foto 1-22 [RA.PL.], tatt i 1969 og 1971. De ligger i mappen A.1 *Mariakirken, Utgravninger 1961, 1962, 1963, 1969, 1971. Rapport og fotografier, Håkon Christie* i boksen *Arkeologiske undersøkelser, 1. Oslo, Mariakirken, Klememskirke*.

Fargefotografiene er med få unntak tatt av firmaet PAST ved Marcin Gladski, som del av en fotogrammetrisk dokumentasjon av Mariakirken på vegne av Riksantikvaren. De øvrige er tatt av forfatteren.